

Тарас Бульба
Микола Гоголь
ТАРАС БУЛЬБА
(Переклав Микола Садовський)

(Редакція Івана Малковича та Євгена Поповича на основі перекладу Миколи Садовського. Редакцію перекладу здійснено за другим, переробленим, авторським виданням 1842 року з урахуванням першого авторського видання 1835 року.)

I

— А повернись-но, синку! Цур тобі, який ти чудний! Що це за попівські підрядники на вас? І отак би то всі в академії й ходять?

Такими словами зустрів старий Бульба двох синів своїх, що вчилися в київській бурсі й оце приїхали додому.

Сини його щойно позлазили з коней. То були два здоровенні парубки, які дивилися ще з-під лоба, як усі семінаристи, що лишень покінчали науки. Здорові, рум'яні їхні лиця укривав ніжний пух, що не знав іще бритви. Вони дуже завстидалися з такого батькового привітання і стояли нерухомо, потупивши очі в землю.

— Стійте, стійте! Дайте мені на вас гаразд роздивиться, — провадив він, обертаючи їх. — Ото які довгі свитки на вас! Ох же й свитки! Таких свиток ще й на світі не бувало. А ну ж, нехай котрийсь побіжить, а я подивлюся, чи не беркицьне він на землю, у полах заплутавшись...

— Перестаньте глузувати, батьку! — промовив нарешті старший із них.

— Ти диви, який пишний! А чого ж би то й не посміяться?

— А того! Бо хоч ви й батько мені, а сміятись будете — їй-богу, одлупцюю!

— Ох ти ж сякий-такий сину! Як то — батька?! — промовив Тарас Бульба і вражено відступив на кілька кроків назад.

— Та хоч би й батька, не подивлюсь. Образи не подарую нікому.

— А як же ти будеш зо мною битися? Навкулачки чи що?

— Та вже як доведеться.

— Ну, то давай навкулачки! — промовив рішуче Бульба, засукуючи рукави. — Подивлюся я, що ти за мастак у кулаці!

І батько з сином, замість привітання після довгої розлуки, почали гамселити один одного і в боки, і в поперек, і в груди — то відступаючи та оглядаючись, то насадаючи знов.

— Дивіться, люди добрі: геть здурів старий, зовсім з глузду з'їхав! — дорікала, стоячи при порозі, бліда, худенька і добра їхня мати, що навіть не встигла ще обійняти своїх синів-соколів. — Діти додому приїхали, більше як рік їх не бачено, а він вигадав казна-що: навкулачки битися!

— Та він добре б'ється! — промовив Бульба, зупинившись. — Їй-богу, добре!

— додав він, обсмикуючись: — Так, що краще б з ним і не заводитись. Добрий буде козак!.. Ну, а тепер здоров, синку, почоломкаємося!.. — І батько з сином почали цілуватися.

— Добре, синку! Отак же й лупцюй кожного, як мене молотив: нікому не даруй!.. А проте, що не кажи, а вбрання на тобі таки кумедне: і що воно за мотузка висить?.. А ти, бельбасе, чого стоїш, руки поспускавши? — звернувся він до меншого. — Чом же ти, вражий сину, не пробуєш своїх кулаків на мені?

— Ще чого вигадай! — промовила мати, обіймаючи тим часом меншого. — І впаде ж йому в голову, щоб рідна дитина та батька била! І наче йому тепер до того: дитина здорожилася — скільки світа проїхала, втомилася (дитина мала двадцять з чимось літ і рівно сажень зросту). Йому б саме відпочити та попоїсти чого, а він до бійки силує!

— Е-е, та ти, як я бачу, материн мазунчик! — промовив Бульба. — Не слухай, синку, матері: вона — баба, вона нічого не тямить? Які вам пестоші? Ваші пестоші — чисте поле та кінь добрий — ото ваші пестоші! А цю шаблю бачите? — Оце ваша мати! А все решта — сміття! — оте, чим напихають ваші голови: і академія, і всі ті книжки — граматки, філософія — все те, кажу, казна-що — чхать на те все! — Тут Бульба приточив таке слівце, що навіть не годиться до друку. — А найкраще, як я вас того ж таки тижня та одвезу на Запорожжя — от де наука, так наука! Там ваша школа; тільки там розуму й наберетесь. — То тільки один тиждень і бути їм удома? — мовила жалібно, зі сльозами на очах, стара, сухенька мати. — Не доведеться їм бідолашним і погуляти як слід, не доведеться в хаті рідній обізнатися, та й мені не доведеться на них надивитися!

— Годі, стара, голосити! Не на те козак удався, щоб із бабами воловодитись. Ти ще б їх до себе під спідницю сховала та й сиділа на них, як квочка на яйцях. Гайда, краще неси нам на стіл усе, що там у тебе є. Та не треба нам пампушок, медяників, маківників та пундиків усяких; тягни нам сюди цілого барана чи козу давай, медів сорокарічних! Та горілки багато, тільки не з вигадками горілки, не з родзинками чи там ще з якими витребеньками, а чистої давай, тієї грішниць, щоб грала й шуміла, як скажена!

Бульба повів синів своїх до світлиці, звідки проворно вибігли дві вродливі наймички у червоному намисті, що прибирали кімнати. Вони, знати, вельми злякалися приїзду паничів, які не любили нікому попускати, або, може, просто хотіли додержати свого дівочого звичаю: побачивши парубка, злякано крикнути й кинутись прожогом утікати, а тоді, вельми завстидавшись, довго ще закриватися рукавом.

Світлицю було вбрано за звичаєм тих часів, про які живі згадки zostалися тільки в піснях та народних думках, що їх уже не співають більше в Україні сліпі кобзарі під тихий бренькіт бандури серед слухачів, — за звичаєм тих бойових, важких часів, коли в Україні почали розпалюватися сутички й баталії за унію.

Усе було чисте, вимашене кольоровою глиною. По стінах — шаблі, нагаї, сільця на птицю, неводи й мушкети, хитро оправлений ріжок на порох, золота вуздечка на коня і пута зі срібними бляшками. Вікна у світлиці були маленькі, з круглими темнавшими шибками, які тепер можна зустріти хіба в стародавніх церквах і крізь які інакше й не дивилися, як тільки підваживши насувну шибку. Вікна й двері були в червоних обводах. На полицях по кутках стояли глеки, сулії, пляшки з зеленого й синього скла, сріблом биті келехи, золочені чарки всілякої роботи — венецької, турецької, черкеської, що завітали до Бульбиної світлиці різними шляхами, через треті й четверті руки, як то зазвичай бувало у ті лицарські часи. Берестові широкі лави попід стінами всієї світлиці; величезий стіл під образами на покуті; широка піч із запічками, карунками й прискалками з барвистих кахлів — усе це було добре знайоме нашим двом лицарям, які щороку приходили додому на вакації, — власне, приходили, бо не мали ще коней та й звичаю такого не було, щоб школярі могли їздити верхи. Були у них тільки довгі чуби, за які мав право їх чубити всякий козак при зброї. Вже як кінчали науку, послав Бульба їм з табуна свого пару молодих румаків. загрузка...

На приїзд синів Бульба звелів скликати всю військову старшину, хто тільки був поблизу; і коли прийшло двоє з них та ще й осавула Дмитро Товкач, давній його приятель, — він їм зараз же явив своїх синів, кажучи: "Ось дивіться, пани-браття, які молодці! На Січ пошлю їх незабаром". Гості

привітали Бульбу й обох його синів, додавши, що добре діло вони роблять і що нема кращої науки для молодого козака, як Запорозька Січ.

— Нуте ж, пани-браття, сідай же всяк до столу, кому де зручно... Ну, синочки! найперше вип'ємо горілки! — так почав Бульба. — Господи благослови! Будьте здорові, сини мої любі: і ти, Остапе, і ти, Андрію! Дай же, Боже, щоб вам на війні щастило! Щоб бусурменів били, і турків били, і татарву били; а коли й лях зачепить нашу віру, щоб і ляха били... Ну, підставляй свою чарку; що — лепська горілка? А як по-латинському горілка? То ж бо й воно, синку, дурні були латинці: вони й не знали, що є на світі горілка. А як, пак, звався той, що латинські вірші писав? Я на письмі не вельми тямлю, то й не знаю: Гораций, чи що?

"Ач, який батечко, — подумав про себе старший син, Остап, — усе, старий, знає, а ще й прикидається".

— Гадаю, архимандрит горілки й на понюх вам не давав, — жартував далі Тарас. — А ну ж, признавайтесь, чи добре вам давали березової каші та свіжого вишнячку по спині й по всіх сусідніх козацьких околицях? А то, може, як ви вже поробилися вельми розумні, то й канчуками парили? Ачей не тільки по суботах, а й по середах і четвергах перепало?

— Нічого, батьку, згадують того, що минуло, — рівно озвався Остап, — що було, те загуло!

— Нехай би тепер хто спробував! — промовив Андрій. — Хай тепер хто зачепить! От нехай тільки трапиться яка татарва, — знатиме, що то за штука — шабля козацька!

— Добре, синку! Їй-богу, добре! Та коли на те пішло, то і я з вами їду! Їй-же богу, їду. Якого дідька я отут ждатиму? Щоб перевестися на гречкосія, висиджуватись дома, доглядати овець чи свиней та з жінкою бабитись? Та хай воно все западеться: я — козак, не хочу! Що з того, що нема війни? Я й так подамся з вами на Запорожжя — хоч погуляю. Їй-богу, їду! — І старий Бульба потрошку розпалювався, розпалювався, нарешті й зовсім розсердився, устав з-за столу і, взявши руки в боки, тупнув ногою. — Завтра ж і рушаємо! Нащо гаятись! Якого ворога ми можемо тут висидіти? Нащо нам оця хата? Нащо нам усе це? На чортового батька нам оці горшки? — По цих словах почав він бити горшки та шпурляти пляшками.

Бідна старенька мати, що звикла вже до таких вчинків свого чоловіка, сумно дивилася на все це, сидючи на лаві. Вона не сміла ні в чім суперечити; але, почувши такий страшний для неї рішенець, не змогла вдержати сліз; вона глянула на дітей своїх, з якими їй знов судилася така швидка розлука, — і ніхто не зміг би описати мовчазної сили того горя, що, здавалося, тремтіло в її очах і в судомно зціплених устах.

Бульба був страшенно впертий. То був один із тих характерів, які могли з'явитися лише тяжкого XV сторіччя в напівкочовому закутку Європи, коли панували праведні й неправедні уявлення про землі, що стали якимись суперечливими й неприкаяними, до яких належала тоді Україна; коли весь прадавній південь, покинутий своїми князями, було спустошено й випалено дощенту ненастанними наскоками монгольських хижаків; коли, втративши все — оселю й покрівлю, зробився тут відчайдушним чоловік; коли на пожарищах, перед лицем хижих сусідів і повсякчасної небезпеки, осідав він на місці й звикав дивитися їм просто у вічі, забувши навіть, чи є на світі щось таке, чого б він злякався; коли бойовим палом укритися здавна лагідний слов'янський дух і завелось козацтво — цей широкий гуляцький заміс української натури, — і коли всі перевози, яри та байраки, всі зручні місця засіялися козаками, що їм і ліку ніхто не знав, і сміливі товариші їхні могли відповісти султанові, охочому знати про їхнє число: "А хто їх знає! У нас їх по всьому степу: що байрак, то й козак".

Повсякчасна необхідність боронити узग्रаниччя від трьох різнохарактерних націй надавала якогось вільного, широкого розмаху їхнім подвигам і виховала впертість духу.

Це був справді надзвичайний вияв української сили: його викресало з народних грудей кресало лиха. Замість колишніх уділів, малих містечок, що аж кишіли псарями та ловцями, замість ворохобливих та мізерних князів, що купували й перепродували свої міста, виникли грізні села, курені й околиці, пов'язані спільною небезпекою й ненавистю до хижих нехристів. Усім відомо вже з історії, як козацька безнастанна боротьба і невсипуще життя порятували Європу від бусурменських наскоків, які щохвилини загрожували їй повною руїною. Королі польські, ставши замість удільних князів володарями цих просторих земель, хоч би й далекими та слабосилими, зрозуміли, чого варте козацтво і яку може дати користь така войовнича вартова сила. Вони потурали йому і улесливо шукали з ним згоди. Під їхньою, хоч і далекою, владою гетьмани, з-поміж козаків таки обрані, єднали околиці й курені в полки та належні округи. Не було це лавне рекрутоване військо, — такого ніхто б і не побачив; та на випадок війни й посполитого рушення за вісім днів, не більше, усе козацтво було вже на конях і при зброї, маючи тільки один червінець платні від короля, і за два тижні набиралося таке військо, якого не набрати жодній рекрутчині. Похід кінчався — усі вояки розходилися по луках та ланах, на дніпровські перевози — ловили рибу, торгували, варили пиво і всі були вільними козаками. Тогочасні чужинці справедливо дивувалися надзвичайним талантам козацьким. Не було такого ремесла, що його не знав би козак: накурити горілки, спорядити воза, натерти порошу, справити ковальську, слюсарську роботу, а на додачу — загуляти, щоб аж небу було душно, пити й гуляти так, як уміє тільки козак, — усе це було йому до снаги.

Окрім козаків реєстрових, що мали собі за повинність ставати до лави під час війни, можна було кожної пори, у великій потребі, набрати силу-силенну охочекомонних: досить було осавулам перейти ринками й майданами усіх сіл та містечок і гукнути на повен голос, ставши на воза:

— Гей ви, пивники, броварі! Годі вам пиво варити та лежнями лежати у запічках і годувати своїм салом мух! Гайда слави лицарської та честі здобувати! Гей, плугарі, гречкосії, чабани, бабії! Годі вам за плугом ходити та свої чоботи-сап'янці в землі каляти, та з жінками воловодитись, та свою силу лицарську марнувати! Час козацької слави здобувати!

І цей погук був, мов та іскра, що падала на суху солому. Орач трошив свого плуга, броварі й пивовари кидали свої пивниці та ґуральні і розбивали бочки; ремісник з крамарем слав під три чорти своє ремесло й крамницю, бив горшки в хаті. І геть усі сідали на коней. Тут козацька вдача набувала шаленого, могутнього розмаху і дужої постави.

Тарас був із корінних полковників давнього гарту: весь він удався на бойове завзяття і відзначався крицевою ширістю своєї вдачі. За тих часів вплив польщизни пішов уже й проміж українську шляхту. Багато вже було таких, що переймали польські звичаї: заводили розкоші, пишну обслугу, соколів, ловчих, обіди, палаци. Тарасові було це не до шмиги. Він кохався у простому побуті козацькому й пересварився з усіма своїми товаришами, які пнулися до панських звичаїв і прихилилися до варшавської сторони, взиваючи їх підніжками лядських панів. Вічно невгамовний, мав себе за покликаного оборонця віри православної. Досить було йому довідатись, що в якімось селі люди терплять утиски від орендарів, що набавляють податки з диму, — і він самовладне з'являвся там зі своїми козаками й чинив розправу. Він узяв собі за правило, що в трьох випадках завжди треба братися за шаблю, а

саме: коли комисари не поважали старшину і стояли перед нею, не скинувши шапки; коли глумилися над православною вірою й не шанували прадідівських звичаїв і, нарешті, коли ворог був бусурмен чи турчин, супроти яких він вважав конче потрібним усяк час уживати зброї на славу християнства. Тепер він наперед тішився думкою, як він з двома синами з'явиться на Січ і скаже: "Ось дивіться ж, яких я вам хлоп'ят привів!";

як покаже їх усьому старому, в боях гартованому товариству; як пишатиметься першими лицарськими їхніми вчинками і на війні, і на бенкетах, які він теж вважав за дуже важливі лицарські достохвальності. Спершу він хотів одіслати їх самих, та побачивши їхню молодість, статурність, могутню природну красу, запалився гордим вояцьким духом і другого ж таки дня наважився їхати з ними сам, хоча спонукую до цього була тільки вперта його воля.

Він уже порався і давав накази, вибирав коней і зброю для молодих синів, навідувався до стаєнь і до комор, призначив козаків, які повинні були завтра їхати з ними. Осавулі Товкачу передав своє старшинство і виявив свою волю — негайно зо всім його полком прибути на Січ, коли він подасть йому про те звістку. Хоч він був трошки й під чаркою і в голові ще шумував хміль, однак він не забув нічого, жодної дрібниці. Навіть наказав напоїти коней і засипати їм у ясла найдобірнішої, найкращої пшениці. Зробивши всі розпорядження, він вернувся аж зморений від турбот.

— Ну, діти, тепер час уже й спати, а завтра зробимо те, що Бог дасть... Та не стели нам постелі! Не треба нам постелі. Ми будемо спати надворі.

Ніч тільки що оповила небо; але Бульба завжди лягав рано. Він розлігся на килимі, вкрився кожухом, бо вночі було холодненько, та він таки й любив поніжитись у теплі, коли бував удома. Бульба швидко захропів, а за ним і весь його двір: усе, що лежало по різних його закутках, захропіло й заспівало; а найперше заснув вартовий, бо з нагоди приїзду паничів більш за всіх насмоктався горілки.

Лише бідна мати не спала. Припала вона до узголів'я любих синів своїх, що лежали поруч; розчісувала їхні молоді, буйно скуйовджені кучері й зрошувала їх сльозами. Вона дивилася на них, дивилася всім своїм еством, вся обернувшись на зір, і не могла надивитись. Вона вигодувала їх своїми грудьми; випестила й викохала їх — і тепер тільки на одну хвилю бачить їх перед собою.

— Сини мої, сини мої милі! Що буде з вами? Яка ваша доля? — шепотіла вона, і сльози набиралися в зморшках, що змінили її колись прекрасне обличчя.

Вона й справді була дуже нещасна, як і кожна жінка того завзятого сторіччя. Одну лишень хвилю вона жила коханням, тільки за першого шалу пристрасті, за першого шалу юності, а вже суворий коханець покидав її задля шаблі, задля буйного товариства. Вона бачила свого чоловіка два-три рази на рік, а тоді кілька років не мала про нього навіть звістки. Та коли й бачила його, коли вони жили вкупі, — що то було за життя? Вона терпіла наругу, навіть стусани, ласку бачила тільки з милості; була вона чимось зайвим серед цієї громади нежонатих лицарів, яким гуляше Запорожжя надавало суворого чару. Безутішна молодість промайнула перед нею, і її прекрасні свіжі лиця й груди одцвіли без поцілунків і вкрилися дочасними зморшками. Усе кохання, всі почуття, все, що тільки є в жінки ніжного, палкого, — все обернулося в неї на одне материнське почуття. Вона гаряче, палко, слізною, як та степова чаєчка-небога, схилилася над своїми дітьми. Її милих, коханих соколят тепер беруть від неї — беруть на те, щоб ніколи, ніколи вона їх більше не побачила! Хтозна, може, в першій бою татарин зрубає їм голови, і вона не буде навіть знати, де лежатимуть їхні білі тіла, покинуті на поталу хижому птаству; а за кожен краплину крові їхньої

вона віддала б себе всю. Слізьми дрібними умиваючись, дивилася вона в їхні очі, які почав уже стуляти всевладний сон, і думала: "А може, Бульба, прокинувшись, перемінить свій рішенець і зажде ще кілька днів; може, він надумався так швидко їхати тільки через те, що забагато випив". Місяць з високого неба давно вже осяяв увесь двір, що спав глибоким сном, густу купу верб і високий бур'ян, що в ньому потонув обведений кругом двору частокіл. А вона все сиділа в головах у своїх любих синів, не зводячи з них очей і не думаючи про сон. Вже коні, зачувши світанок, перестали пастися й полягали в траві; залопотіло листя на вершечках верб і помалу це лопотіння тихо спустилося до самого низу. Вона пересиділа так до самого світанку, не почувавши ніякої втоми і в думках бажаючи, щоб ця ніч тяглася якомога довше. В степу десь далеко залунало дзвінке іржання лоша́ти; червоні пасма яскраво заблищали на небі. Бульба раптом прокинувся і зірвався ноги. Він дуже добре пам'ятав усе, що вчора наказував.

— Ну ж бо, хлопці, годі спати! Пора, пора! Напувайте коней! А де ж стара? (Так він звичайно називав свою жінку.) Швидше, стара, готуй нам чого-небудь попоїсти — їхати не близький світ!

Бідна старенька, втративши останню свою надію, у відчаї подалася до хати. Тим часом, як вона, вмиваючися слізьми, готувала сніданок, Бульба віддавав свої накази, метушився в стайні і сам вибирав для синів своїх найкраще убрання.

Учорашні бурсаки раптом перемінилися: замість брудних чобіт — червоні сап'янці зі срібними підківками; шаровари, як Чорне море завширшки, з силою складок і зборок, обперезані золотим очкуром; до очкура начеплено було довгі ремінці на люльку з китицями та всякими брязкальцями.

Кармазинові жупани, з блискучого, як вогонь, сукна, підперезані мережаним поясом; турецькі, золотом биті, пістолі були засунуті за пояс; шабля бряжчала при боці. Їхні лица, ще не дуже засмаглі, здавалося, покращали й пояснішали; молодий чорний вус тепер наче яскравіше відтіняв їхню білизну і дужий, могутній цвіт юності; вони були прегарні під чорними смушковими шапками з золотим верхом.

Бідна старенька мати! Як побачила вона їх у цьому вбранні, то не змогла промовити й слова, і сліози застигли в її очах.

— Ну, сини, все готове! Нічого гаятись! — промовив Бульба. — Тепер за християнським звичаєм присядьмо на дорогу.

Усі посідали, навіть хлопці, що поштиво стояли при дверях.

— Тепер благослови, мати, дітей своїх! — сказав Бульба. — Благай Бога, щоб фортунило їм на війні, щоб вони повсякчас боронили свою честь лицарську, щоб стояли довіку за віру Христову, а коли ні — хай краще пропадуть, щоб і духу їхнього не було на світі!.. Підійдіть, діти, до матері: молитва материна із морського дна вертає й на землі спасає.

Мати, слабосила, як мати, обняла їх, вийняла два малих образки й, ридаючи, наділа їм на шиї.

— Нехай хоронить вас...

Божа Мати... Не забувайте, діти, матері вашої... подайте іноді хоч вісточку про себе... — Далі вона вже не могла говорити.

— Ну, гайда, діти! — мовив Бульба.

При ґанку стояли осідлані коні. Бульба раптом вискочив на свого Чорта, що сказано рвонувся вбік, почувши на собі двадцяти-пудову ваготу, — Тарас-бо був надзвичайно важкий і дебелий.

Коли уздріла мати, що й сини її вже посідали на коней, кинулася вона до меншого, у якого в рисах обличчя світилося більше іжності; вона вхопила його за стремено, припала до сідла його і з відчаєм в очах не випускала

його зі своїх рук. Два дужих козаки обережно взяли її й віднесли до хати. Та як виїхали вони за ворота, вона зі всією легкістю сарни, незвичною як на її літа, вибігла за ворота, з неймовірною силою зупинила коня й обняла одного з синів із якоюсь гарячковою несамовитістю... Її знов однесли. Молоді козаки їхали смутні, ледве тамучи сльози, боячись розсердити батька, який теж був схвилюваний, хоч і не показував того. День був сірий; зелень блискуче яріла; птаство щебетало якимось не в лад. Проїхавши трохи, вони озирнулися назад: хутір їхній немов провалився, тільки ледве бовваніли над землею два димарі їхньої тихої хати та вершки дерев, що по їх сучках колись вони лазили, як ті білки; лише дальній луг іще стелився перед ними, — той луг, що нагадував їм усю історію їхнього життя, від пори, коли качалися вони в росяній траві, до часу, коли виглядали в ньому чорнобриву дівчину, що боязко перелітала через нього своїми прудкими, молодими ногами. Ось уже самий тільки журавель над криницею з прив'язаним угорі колесом самотою стирчить у небі; уже долина, яку вони проїхали, здавалася звіддала горою, що все собою закрила.

— Прощайте й дитячі літа, і забави, і все, і все!

II

Усі три вершники їхали мовчки. Старий Тарас думав про давню давнину: перед ним проходила його молодість, його літа, — літа, що промайнули і не вернуться, згадуючи які, завжди тужить козак, бажаючи, щоб молодість тривала все його життя. Він думав про те, кого зі свого давнього товариства зустріне тепер на Січі. Гадав, хто вже помер, а хто живий зостався, і сльоза тихо туманила його зіницю, а посивіла голова журливо похилилася.

Сини його думали інші думи. Але треба спершу трохи більше розповісти про його синів. На дванадцятім році їх було віддано до Київської академії, бо вся значна старшина вважала своїм найпершим обов'язком віддавати своїх дітей у науку, хоч і робилося це лише задля того, щоб опісля зовсім її забути. Були вони тоді, як і всі, що потрапляли до бурси, дикі, викохані на волі, і там їх уже потроху обтісували на один копил, після чого ставали вони один на одного схожі. Старший, Остап, почав з того свою науку, що першого ж року втік додому. Його повернули, тяжко випарили й посадовили за книжку. Чотири рази закопував він свого букваря в землю і чотири рази, відшмагавши його немилосердно, купували йому нового. Запевне він зробив би те і вп'яте, коли б батько врочисто не запрягся віддати його на цілих двадцять років у монастирські служки й не пообіцяв привселюдно, що він довіку не побачить Запорожжя, якщо не навчиться в академії всякої науки. Цікаво, що це казав той самий Тарас Бульба, який шпетив усяку вченість і радив, як ми вже бачили, своїм дітям зовсім про неї й не дбати. З того часу Остап якнайстаранніше засів за нудотну книжку і незабаром став у перші лави. Тодішня наука геть розходилася з життям: оті схоластичні, граматичні, риторичні й логічні тонкощі аж ніяк не пасували до того часу, і ніколи нічого спільного з життям не мали. Всі, хто вчився тої науки, ні до чого не могли приточити свого знання, хоч би навіть і найменш схоластичного. Та й самі тогочасні вчені були чи не найбільшими невігласами, бо геть не мали життєвого досвіду. А ще той республіканський лад самої бурси, та сила-силенна молодих, дужих, здорових людей, — усе це спонукало їх до зовсім іншої діяльності, яка нічого спільного з наукою не мала. Іноді поганий харч, іноді часті кари голодом, іноді багато потреб, що закипали у свіжій, здоровій, молодій тілі, — усе це разом виробляло в них ту невгамовну моторність, яка вже потім розвивалася на Запоріжжі. Голодна бурса шугала вулицями Києва і змушувала всіх мешканців бути напготові. Перекупки, що сиділи на базарі, ледь забачивши бурсака,

закривали руками свої пироги, бублики, гарбузове насіння, як ті орлиці дітей своїх. Консул, що його обов'язком було наглядати за підлеглими йому товаришами, сам мав такі моторошні кишні в своїх шароварах, що зміг би впхати туди цілу перекупчину ятку, як би та на хвильку загавилась. Ці бурсаки гуртувалися в зовсім осібну громаду; до вищого кола, з польських та українських шляхтичів, їм було зась. Сам воевода Адам Кисіль, дарма що опікувався академією, не вводив їх у шляхетні кола, ще й наказував тримати їх якомога суворіше. Втім, ці настанови були зайві, бо сам ректор та й професори-ченці не шкодували лози та канчуків, і частенько ліктори з їхнього наказу шмагали своїх консулів так немилосердно, що ті скільки тижнів чухали свої шаровари. Багатьом з них це було геть не страшно і видавалося лише трошки міцнішим від доброї горілки з перцем; іншим, нарешті, обридали такі безнастанні припарки, і вони тікали на Запорожжя, коли вміли знайти до нього шлях і коли їх не перехоплювали дорогою. Остап Бульбенко хоч і почав пильно вчитися логіки й навіть богослів'я, ніяк не міг здихатися безжальних різок. Ясна річ, що все це мало якось загартувати його вдачу, надати їй жорсткої твердості, що була завжди прикметною в козаків. Остап мав славу одного з найкращих товаришів. Він рідко верховодив у зухвалих витівках — обтрусити чужий сад чи обібрати город, зате один із перших ставав під знамена спритних бурсаків і ніколи й ні за яких обставин не виказував своїх товаришів; ніякі канчуки й різки не присилювали б його таке вчинити. Він був твердий до всяких спокус, окрім війни та бучної гулянки; принаймні ніколи ні про що інше майже й не думав. Він був прямодушний з рівнею своєю. Він був добрий до такої міри, до якої міг бути добрий кнак із такою натурою і в такий суворий час. Його взяли за серце сльози бідної матері, і тільки це тепер його смутило й змушувало в задумі хилити голову.

Менший брат його, Андрій, мав живішу і трохи тоншу вдачу. Він був беручкіший до науки й опановував її легше, ніж тяжкі, дужі натури. А ще він був меткіший од свого брата; частіше верховодив у найнебезпечніших витівках і не раз завдяки своєму спритному розумові відкручувався від кари, тим часом як брат його Остап без зайвих хитрощів скидав із себе свитку й клався долі, навіть у думці не маючи прохати помилування. Він також горів жадобою лицарського подвигу, але в душі його знаходилося місце і для інших почуттів. Потреба кохання гостро спалахнула в ньому, як тільки минуло йому вісімнадцять років. Жіноча постать часто витала в його розпалених мріях; він, слухаючи філософські диспути, повсякчас бачив її — свіжу, чорнооку, ніжну. Перед ним безнастанно миготіли її яскраві, пружкі перса, ніжна, прекрасна, цілком оголена рука її; сама одежа, що облягала її пречисте і водночас міцне тіло, дихала в його мріях якоюсь невимовною млістю. Він пильно ховався перед своїми товаришами з тими поривами юнацької палкої душі, бо за тих часів соромно й ганебно було думати козакові про жіночі втіхи, не здобувши лицарської слави. Останніми роками він рідше верховодив у бурсацьких ватагах, а частіше блукав самотою де-небудь по затишних київських закутках, що тонули у вишневих садах, з яких звабливо визирали на вулицю низенькі хатки. Іноді він заходив і на панську вулицю, у теперішньому старому Києві, де жило українське й польське шляхетство, будинки якого було вже збудовано з певною вибагливістю. Одного разу, загавившись, він мало не потрапив під колясу якогось польського пана, і візник зі страшними вусами, що сидів на козлах, оперезав його з усього плеча пугою. Молодий бурсак скипів: з несамовитою відвагою ухопив він своєю дужою рукою за заднє колесо і зупинив колясу. Але візник, прочуваючи помсту, почав періщити коней, вони рвонули — і Андрій, на щастя встигнувши відхопити руку, заорав носом просто в багнюку. Щонай-дзвінкіший і

гармонійний сміх долетів до його вух. Він підвів очі й побачив біля вікна панну такої краси, якої ще зроду йому не траплялося бачити: чорнооку й білу, як сніг, осяяний ранковим рум'янцем сонця. Вона широко сміялася, і сміх надавав осяйної сили її сліпучій красі. Він сторопів. Він дивився на неї, геть збентежений, мимоволі обтираючи зі свого обличчя болото і ще дужче яим обмашуючись. Хто б вона була – оця красуня? Він хотів був довідатися від челяді, що юрбою, пишно вбрана, стояла за ворітьми, оточивши молодого кобзаря. Та челядь, уздрівши його замурзану пику, пирснула сміхом і не пошанувала відповіддю. Урешті він дізнався, що то була дочка ковельського воеводи, який приїхав на якийсь час до Києва. Наступної ж таки ночі, із властивою лише бурсакам зухвалістю, він проліз через огорожу до саду, виліз на дерево, що порозкидало свої широкі віти аж на дах; з дерева переліз на дах і через димар каміна пробрався просто в опочивальню красуні, яка саме сиділа перед свічкою і виймала з вух своїх дорогі сережки. Чарівна полька так злякалася, зненацька побачивши перед собою незнайомого чоловіка, що не могла вимовити й слова; однак примітивши, що бурсак стояв, потупивши очі, не сміючи навіть поворухнути рукою, пізнала в ньому того самого, що брязнув перед нею на вулиці, – і сміх знову опанував її. До того ж у рисах Андрієвих нічого не було страшного: він був дуже гарний на вроду. Вона від душі сміялася і довго потішалася над ним. Красуня була легковажна, як полька, але очі її, неймовірно гарні, пронизливі очі, кидали погляд довгий, як вічність. Бурсак не міг і рукою поворухнути, був наче зав'язаний у мішку, коли воеводівна сміливо підійшла до нього, наділа йому на голову свою блискучу діядему, повісила на губи йому сережки й оповила його серпанковою прозорою шемізеткою з фестонами, гаптованими золотом. Вона чепурила його і з дитячою розбещеністю, притаманною легковажним полькам, витворяла з ним силу всіляких дурниць, які ще дужче знітили бідного бурсака. Він являв собою досить кумедну постать, роззявивши рота і втупившись у її чарівні очі. Стук, що почувся біля дверей, злякав її. Вона звеліла Андрієві сховатися під ліжку і, як тільки страх минув, покликала свою покоївку, полонену татарку, і наказала їй обережно вивести його в сад, а звідтіля спровадити через паркан. Але цього разу наш бурсак не так щасливо перебрався через огорожу: пробурканий сторож гарненько вчистив його по ногах, а челядь, що збіглася на гвалт, таки довгенько лупцювала його вже на вулиці, аж поки прудкі ноги врятували його. Після такої okazji проходити біля будинку було небезпечно, бо челяді у воеводи була сила-силенна. Він побачив її ще раз у костьолі: вона помітила його і дуже втішно усміхнулася, як давньому знайомому. Він бачив її мимохіть ще одного разу, і після цього воевода ковельський хутко виїхав, а замість прекрасної чорноокої польки виглядала у вікно якась товста пика. Ось про що думав Андрій, схиливши голову і втупивши очі у гриву свого коня.

А тим часом степ уже давно прийняв їх усіх у свої зелені обійми, і висока трава муром обступила й потопила їх, і тільки чорні козацькі шапки мигтіли поміж її волоток.

— Еге-ге! А чого ж це ви, хлопці, так принишкли? – промовив, нарешті, Бульба, отямившись від своєї задуми. — Наче якісь ченці! Ну, годі, годі! До біса всі думки! Запалюйте лишень люльки та покуримо, та підострожимо коней, та полинемо так, щоб і птах за нами не угнався! І козаки, припавши до коней, зникли в траві. Вже перестали виднітися й чорні шапки; самий тільки струмінь розітнутої трави показував слід їхнього бистрого гону.

Сонце виглянуло давно на розпогодженій блакиті і живущим, теплодаїним світлом своїм залляло степ. Усе смутне й сонне, що було в козацьких душах, миттю щезло; серця їхні стрепенулись, як птиці.

Степ що далі, то все кращав. Тоді увесь наш південь, увесь той простір аж до самого Чорного моря був неторканою зеленою пустелею. Ніколи плуг не переходив незмірними хвилями диких рослин. Самі лише коні, ховаючись у них, мов у лісі, витолочували їх. Нічого в природі не могло бути кращого за степ. Уся поверхня землі була немов зелено-золотий океан, по якому бризнули мільйони різнобарвних квіток. Крізь тонкі та високі стебла трави пробивалися блакитні, сині й фіялкові волошки; жовтий дрок стримів своєю пірамідальною верхівкою; біла кашка своїми шапками-парасольками рябіла на поверхні; занесений бо-зна звідки колос пшениці наливався в гушавині. При тонкому їхньому корінні нишпорили куріпки, повитягавши шийки. Повітря було повне всякого пташиного співу та свисту. В небі нерухомо стояли шуліки, розгорнувши свої крила і втупивши очі в траву. Гелгіт диких гусей, що сунули стороною, відлунював бо-зна в якому далекому озері. З трави рівним помахом крил підіймалася чайка і, розкошуючи, купалась у синіх повітряних хвилях. Ось вона щезла у високості і тільки мріє чорною цяткою. Ось вона перекинулася на крилах і блиснула на сонці... Степи, степи! Які ж бо ви з біса гарні!..

Наші мандрівці зупинялися лише на кілька хвилин, щоб підобідати, і тоді загін із десяти козаків, що їхав за ними, злазив із коней, одв'язував дерев'яні баклажки з горілкою і гарбузи з водою, уживані замість бутлів. Їли самий хліб із салом чи коржі, пили по одній чарчині, аби тільки підкріпитися, бо Тарас Бульба ніколи не дозволяв напиватися в дорозі, і знов їхали аж до вечора. Увечері ж увесь степ геть перемінювався. Уся його різнобарвна далина займалася останнім яскравим відблиском сонця і помалу темніла, так що навіть видно було, як тінь перебігала по ній і вона ставала темно-зелена; випари здіймалися густіші; кожна квітка, кожна травинка випускала амбру, і весь степ курився пахощами. По небі, тепер блакитно-темному, неначе велетенським пензлем, наляпані були широкі смуги з рожевого золота; де-не-де білили пригорщі легеньких і прозорих хмарок, і свіжий, наче морські хвилі, вітрець-перелесник ледве ковзав по вершечках трав, ледь доторкався до щік. Уся музика, що наповнювала день, ушухала і змінювалася на іншу. Рябенькі ховрашки вилазили зі своїх нірок, ставали на задні лапки і дзінкали, перегукуючись на весь степ. Цвірчання коників розлягалось все дужче. Іноді чулось з якогось усамітненого озера лебедине ячання і срібною хвилею розлягалось в повітрі.

Мандрівці, зупинившись на ніч у степу, вибирали нічліг, розкладали багаття, ставили казан, у якому варили собі куліш; здіймалася пара і скісно струмувала в повітря. Повечерявши, козаки лягали спати, пустивши на попас спутаних коней своїх. Самі вони мостилися на свитках. Просто на них дивилися нічні зорі. Вони чули своїм вухом увесь незліченний світ комах, що кишив у траві; усе їхнє тріскотання, свист і сюркіт; усе це дзвінко розлягалось серед ночі, очищалося свіжим нічним повітрям і заколисувало їхній слух. Коли ж хто-небудь із них прокидався і вставляв на часинку, то степ розгортався перед ним, геть засіяний блискучими іскрами світлячків. Іноді нічне небо де-не-де освітлювалося далекою загравою від випалюваного по лугах та річках сухого очерету, і темна низка лебедів, що летіли на північ, раптом освітлювалася срібно-рожевим світлом, і тоді здавалося, начебто червоні хусточки летіли по темному небі.

Мандрівці їхали без жодної пригоди. Ніде не траплялося їм деревини: усе степ та степ — безкрайний, вільний, прекрасний. Інколи тільки десь збоку синіли верхів'я далекого лісу, що тягнувся берегами Дніпра. Одного тільки

разу Тарас показав синам на маленьку, що ледве чорніла в далекій траві, цятку, сказавши:

— Дивіться, діти, ото скаче татарин!

Невеличка голівка з вусиками втупила здаля просто в них свої вузьенькі очі, понюхала повітря, як гончак, і, як сарна, шезла, уздрівши, що козаків було тринадцять чоловік.

— Ану, діти, спробуйте наздогнати татарина!.. І не пробуйте — повік не впіймаєте: у нього кінь шпаркіший од мого Чорта.

Однак, остерігаючись схованої де-небудь татарської засідки, Бульба вирішив бути обачним. Вони примчали до невеличкої річки Татарки, що вливалася в Дніпро, кинулися у воду з кінями своїми і довго пливли нею, щоб сховати слід свій, а тоді вже, вибравшись на другий берег, спокійно поїхали собі далі.

Через три дні вони вже майже досягли того місця, що було метою їхньої подорожі. В повітрі враз похолоднішало: вони відчували, що Дніпро вже близько. Ось він блищить удалині і темною смугою відокремився від обрію. Він дихав холодними хвилями і стелився все ближче та ближче, аж нарешті охопив половину землі. Це було те місце Дніпра, де він, досі здавлений порогами, брав нарешті своє і шумів, як море, розливаючись на волі; де, кинуті посеред нього острови, випихали його ще далі з берегів і хвилі його стелилися широко по землі, вже не зустрічаючи ані скель, ані узвиш. Козаки позлазили з коней своїх, сіли на пором і за три години були вже біля Хортиці, де була тоді Січ, що частенько міняла свій осідок.

Юрба народу лаялася на березі з перевізниками. Козаки під-попружили коней. Тарас підбадьорився, підтягнув дужче на собі пояс і гордо розправив рукою вуса. Молоді сини його теж оглянули себе з ніг до голови з якимось острахом та невиразною втіхою, і всі разом в'їхали в присіччя, що було за півверстви від Січі. Усіх їх раптом оглушили півсотні ковальських молотів, що гупали в двадцяти п'яťох кузнях, викопаних у землі і вкритих дерном. Дужі кожум'яки сиділи на ґанках, що виходили на вулицю, і м'яли своїми дужими руками волові шкури. Крамарі під ятками сиділи з купами кременю, кресал та пороку. Вірменин порозвішував дорогі хустки. Татарин крутив на рожнах баранячі стегенця в тісті. Жид, наставивши вперед свою голову, цідив із барила горілку. Але перший, хто їм трапився назустріч, був запорожець, що спав серед шляху, розкинувши руки й ноги. Тарас Бульба не втерпів, щоб не стати й не помилуватися ним.

— Ич, як поважно розкинувся! От так пишна фігура! — промовив він, зупиняючи коня.

Справді, то була картина таки велична: запорожець, як лев, розлігся на шляху. Гордо закинутий оселедець його займав пів-аршина землі; шаровари з червоного дорогого сукна були вимашені дьогтем на знак цілковитої до них зневаги. Навтішавшись, Бульба став пробиратися далі крізь тісну вуличку, геть загачену майстрами, які тут же справляли своє ремесло, та людьми всякої віри, що купчилися на присіччі, яке скидалося більше на ярмарок і яке годувало й зодягало Січ, що любила тільки гуляти та смалити з мушкетів.

Нарешті вони минули присіччя й побачили кілька розкиданих куренів, укритих дерном, а то — по-татарському — й повстю. Деякі було обставлено гарматами. Ніде не видно було ні тину, ні тих низьких хаток з ґаночками на низеньких дерев'яних стовпчиках, які були на присіччі. Невеликий вал із засікою, що не охоронялися нічим і ніким, свідчили про страшенну козацьку безпечність. Кілька дужих запорожців, що з люльками в зубах лежали на самому шляху, подивилося на них досить байдуже, навіть не зворухнувшись. Тарас обережно проїхав із синами поміж них, промовивши:

— Здорові були, панове товариство!

— Доброго здоров'ячка й вам! — відповіли запорожці. Скрізь по всьому полю мальовничими гуртами маячили козаки. Їхні смагляві лиця свідчили, що всі вони були гартовані в битвах і скуштували всякої всячини. Так ось вона, Січ! Ось воно, те гніздо, звідкіля вилітають усі ті горді, як орли, і дужі, як леви! Ось звідки розливається козацька воля по всій Україні! Наші мандрівці виїхали на широкий майдан, де звичайно збиралася рада. На великим перевернутім барилі сидів запорожець без сорочки; він держав її в руках і повагом латав на ній дірки. Їм знов заступила шлях ціла юрба музик, посеред яких витанцьовував молодий запорожець, заломивши чортом шапку і звівши догори руки. Він тільки вигукував:

— Шпаркіше грайте, музики! Не шкодуй, Хомо, горілки православним християнам!

І Хома з підбитим оком щедро наливав кожному, хто хотів, по здоровенному михайлику. Коло молодого запорожця четверо старих козаків досить дрібно мережили ногами, зриваючись, як вихор, убік, трохи не на голову музикам, а тоді враз пускалися навприсідки і гатили круто й твердо срібними підківками в міцно втрамбовану землю.

Земля глухо стугоніла на всю округу, і в повітрі гучно відлункували гопакі й тропакі, вибивані дзвінками підковами чобіт. Але один більш за всіх вигукував, летючи слідком за іншими в танці. Оселедець буйно розвивався за вітром, і могутні груди його були зовсім голі; на ньому був теплий кожух, і піт цебенів з нього, як з відра.

— Та скинь же, вражий сину, хоч кожуха! — гукнув, не втерпівши, Тарас. — Ти ж бачиш, як парить!

— Не можу! — відгукнувся запорожець.

— Чому?

— Не можу, бо в мене така натура: що скину, те проп'ю. А шапки вже давно не було на козакові, ні пояса на кожусі, ані вишиваної хустинки: все пішло, куди годиться. Юрба все більшала: до танцюристів приставали інші, й несила було дивитися без внутрішнього хвилювання, як усе чесало найвільнішого, найшаленішого в світі танцю, названого козачком за тими могутніми танцюристами, що його вигадали.

— Ех, якби не кінь! — гукнув Тарас. — Пішов би й я у танець, їй-богу, пішов би!

А тим часом у юрбі почали траплятися й поважні, шановані за свої заслуги по всій Січі сивочубі козаки, що не раз бували старшинами. Тарас нарешті зустрів багато знайомих облич. Остап з Андрієм тільки й чули вітання:

— А, це ти, Печерице!.. Здоров будь, Козолупе!

— Звідкіля Бог несе тебе, Тарасе?

— А ти як сюди попав, Долоте?.. Здоров, Кирдяго!.. Здоров, Густий!.. Чи сподівався я тебе побачити, Ременю?!

І лицарі, що зібралися зі всієї широкої України, чоломкалились один з другим, а далі пішли запитання:

— А що ж Касян? Що Бородавка? Що Колопер? Що Підситок? І чув лише у відповідь Тарас Бульба, що Бородавку повісили в Толопані, що з Колопера злупили шкіру під Кизикерменом, що Підситкову голову засолили в бочці й відіслали до самого Царєграду... Понутив голову старий Бульба і сумно промовив:

— Добрі були козаки!

III

Уже з тиждень Тарас Бульба жив зі своїми синами на Січі. Остап з Андрієм не дуже дбали про військову науку. Січ не любила турбувати себе військовими вправами і гаяти час надаремно; юнацтво виховувалося й

набиралося досвіду тільки на ділі, в самому розпалі боїв, що з тієї причини були майже безнастанними. Козак занудився б, якби на дозвіллі навчався якої-небудь там дисципліни, опріч хіба що стрільби в ціль та, зрідка, кінських перегонів і гонитви за звіром у степах та луках; увесь інший час вони бенкетували — на ознаку широкого розмаху душевної волі. Уся Січ була якимсь надзвичайним явищем: це було безнастанне бенкетування, учта, що галасливо почалася й загубила свій кінець. Дехто, правда, брався за ремесло, інші тримали крамнички й крамарювали; але переважна більшість гуляла з ранку до вечора, поки в кишенях ще бряжчала спроможність і здобуте добро ще не перейшло до крамарських і шинкарських рук. Це загальне бенкетування мало в собі якийсь чар. Не було це якимось збіговиськом гультяїв, що напиваються з горя, — ні, це було просто якесь шалене буяння веселощів. Кожен, хто сюди ускочив, тут же забував і покидав усе те, що його колись цікавило. Він, можна сказати, чхав на своє минуле і безжурно віддавався волі й товариству таких, як і він самий, гульвіс, що не мали ні рідні, ні кутка, ні сім'ї, опріч вільного неба й вічного бенкету душі своєї. Це витворювало ту шалену веселість, що не змогла б зародитися ні з якого іншого джерела. Оповідки й теревені, які чулися серед цієї юрби, що ліниво розкошувала на землі, були часто такі смішні й дихали такою силою живої оповіді, що треба було мати холоднокрівну поставу запорожця, щоб, слухаючи все це, зберігати на обличчі байдужу міну, не зморгнувши й вусом, — прикметна риса, якою й досі відрізняється від інших слов'ян українець. Веселість була п'яна, галаслива, а проте не був то чорний шинок, де чоловік, напившись, страчує навіть образ Божий; це було тісне коло шкільних товаришів. Тільки й різниці було, що тут вони не сиділи під указкою, слухаючи недолугих учителів, а вчиняли наскоки на п'ятьох тисячах коней; замість луку, де вони грали колись у м'яча, у них були безпечні, ніким не вартовані кордони, на підході до яких татарин витикав часто свою метку голову й суворо, без руху, зирив турчин у своїй зеленій чалмі. Тільки й різниці, що їх еднатися в школі силували, а тут вони самохіть, без чийогось примусу, кидали своїх батьків та матерів і тікали з батьківських хат; що тут мали притулок і ті, яким уже лоскотала шию мотузка і які замість кістлявої смерті побачили життя, і то життя на весь розмах; що сюди прибували й ті, які через широку натуру ніколи не могли вдержати в кишені ані шеляга; що були й ті, які досі червінець вважали великим багатством, у яких, з ласки жидів-орендарів, можна було вивертати кишені з певністю, що звідтіля ніщо не випаде. Тут були всі бурсаки, що не витерпіли академічної лози і не винесли зі школи жодної букви; але разом із ними тут були й ті, які знали, що таке Горацій, Цицерон і Римська республіка. Тут було багато й старшини, що потім відзначалася в королівському війську; також була сила досвідчених вояків, які мали шляхетне переконання, що все одно, де б не воювати, аби лишень воювати, бо не гоже шляхетній людині жити на світі, не воюючи. Багато було й таких, які приходили на Січ лише задля того, щоб потім сказати, що, мовляв, і вони були на Січі і вже є лицарями гартованими. Та й кого тут не було? Ця дивовижна республіка була потребою саме того часу. Охочі до вояцького життя, до золотих келехів, коштовної парчі, дукатів і реалів повсякчас мали змогу знайти собі тут роботу. Лише ті, хто упадає за жінками, не могли знайти тут нічого, бо навіть у присіччі не сміла з'являтися жодна жінка.

Остапа й Андрія надзвичайно дивувало, що вже при них на Січ приходила сила всякого народу, і хоч би хто спитав їх: звідки вони, хто вони і як звуться? Вони прибували сюди, начебто вертаючись до рідної домівки, звідки

лишень за годину перед тим вийшли. Прибулець являвся тільки до кошового, а той звичайно проказував:

— Здоров! А що, в Христа віруєш?

— Вірую! — відповідав той.

— І в Трійцю святу віруєш?

— Вірую!

— І до церкви ходиш?

— Ходжу!

— Ану перехрестись! Прибулець хрестився.

— Ну, то добре, — казав кошовий, — іди ж у який сам знаєш курінь.

На цьому й закінчувалася уся церемонія. І вся Січ молилася в одній церкві й ладна була її обороняти до останньої краплі крові, хоч про піст і повстримність ніхто й слухати не хотів. Тільки жиди-грошолупи, вірмени й татарва насмілювалися жити й торгувати в присіччі, бо запорожці ніколи не любили торгуватися, а скільки рука вийняла з кишені грошей, стільки й платили. А втім, на долю цих крамарів-грошолупів ніхто б не позаздрив. Вони були схожі на тих, що оселялися біля підніжжя Везувію, бо як тільки запорожцям бракувало грошей, то гульвіси розбивали їхні крамниці й забирали все задувно.

Січ складалася з шістдесяти з чимось куренів, і кожний із них скидався на окрему незалежну республіку, а ще більше на школу чи бурсу з дітьми, де жили на всьому готовому. Ніхто ні про що не дбав, ніхто нічого власного не мав: усе було на руках у курінного отамана, який за це й звався батьком. У нього на руках були гроші, вбрання, увесь харч, саламаха, каша і навіть паливо; йому ж віддавали і гроші на зберігання. Іноді поміж куренями спалахували сварки, тоді справа тут-таки доходила до бійки. Курені вкривали майдан і кулаками гладили один одному боки, поки котрийсь із куренів брав гору, і тоді починалася гульня. Отака була та Січ, що так приваблювала до себе тогочасну молодь.

Остап з Андрієм поринули в це бурхливе море загальної гульні зі всім палом молодого завзяття, і миттю забули і батьківську хату, і бурсу, і все, що перше бентежило душу, і віддалися новому життю. Усе їх вабило: гультьайські січові звичаї і нескладна управа та закони, що здавалися їм навіть дуже суворими серед такої свавільної республіки. Коли козак прокрався, поцупив якусь абищицю, це вважалося ганьбою всьому козацтву: його, як безчесника, прив'язували до стовпа, що стояв на майдані, і клали біля нього кия, що ним кожен перехожий мусив почастивати його по ширості, аж поки таким чином не забивали його на смерть. Того, хто, напозичавшись, не хотів платити, прив'язували ланцюгом до гармати, і там він сидів доти, доки хтось із товариства не зважувався його викупити, заплативши за нього борг. Але найбільше враження зробила на Андрія страшна кара за душогубство. Тут-таки, на його очах, викопали яму, опустили туди живого вбивцю, а на нього поставили труну з тілом ним убитого, і обох засипали землею. Довго після цього ввижався йому цей страшний звичай, усе марився той живцем засипаний чоловік зі страшною домовиною.

Небавом обидва юнаки здобули ширю прихильність у козаків. Частенько разом з іншими товаришами зі свого куреня, а іноді й усім куренем та з сусідніми куренями виїздили вони на полювання в степ, де водилася сила-силенна всякої птиці, оленів, кіз; а то ходили на озера, річки й протоки, призначені жеребком на кожний курінь, закидали неводи та сіті, щоб волокати багатющі улови на харчі всьому куреневі. Хоч і не було тут іще справжньої науки, з якої видно козака, але вони вже стали помітними поміж іншими юнаками своїм завзяттям та вдатністю у всьому. Моторно і влучно стріляли в

ціль, перепливали Дніпро проти течії – вчинок, за який молодика врочисто приймали до козацького коша.

Але старий Тарас готував їх до іншого. Йому не до душі було таке життя, – справжнього діла хотів він. Він усе мудрував, яким би побитом підняти Січ до зброї, щоб можна було погуляти, як то й належить лицарям. Аж ось одного дня він прийшов до кошового і сказав йому просто:

– А що, пане кошовий, час би й погуляти запорожцям.

– Ніде погуляти, – відповів кошовий, вийнявши люльку з рота і чвиркнувши набік.

– Як то ніде?.. Можна піти на Туреччину, або на Татарву.

– Не можна ні на Туреччину, ні на Татарву, – відповів кошовий, знову байдуже взявши до рота свою люльку.

– Як не можна?

– А так. Ми обіцяли султанові мир.

– Та він же ж бусурмен, а бусурмена й Бог, і Святе письмо велить бити.

– Не маємо права. Коли б хоч не присягалися нашою вірою, то ще, либонь, можна було б, а тепер не можна.

– Та як же ж не можна? Де ж воно таки: не маємо права?..

Ось у мене два сини, обидва молоді. Ще жодного разу ні той, ні другий не були на війні, а ти кажеш, не треба йти запорожцям!

– Бо ж таки не слід.

– То, виходить, слід, щоб ішла намарне козацька сила, щоб чоловік гинув, як той собака, без доброї справи, щоб ні вітчизні, ні всьому хрещеному люду не було від нього ніякої користі? Та навіщо ж ми живемо? На якого біса ми живемо, розтлумач мені це. Ти ж чоловік головатий, не дурно ж тебе за кошового вибрали – розтлумач же мені, нащо ми живемо?

Кошовий не відповів нічого. Це був упертий козак. Він трохи помовчав, а тоді сказав:

– А все ж таки війни не буде.

– То, кажеш, війни не буде? – знову спитав Тарас.

– Ні, не буде.

– То, виходить, і думку про це покинути?

– І думку покинути.

"Ну, постривай же ти, чортова довбне, – промовив до себе Бульба, – будеш ти мене знати!" І тут-таки поклав помститися кошовому.

Змовившись з одним-другим, урядив їм випивачку, і захмелілі козаки, скілька чоловік, рушили просто на майдан, де стояли прив'язані до стовпа литаври, у які били, скликаючи козацтво на раду. Не знайшовши паличок, що завжди були у довбиша, вони вхопили по поліняці й почали гамселити в них. На цей гук перший прибіг довбиш, високий на зріст козак з одним тільки оком, та й то дуже заспаним.

– Хто сміє бити в литаври? – закричав він.

– Мовчи! Бери свої палички й лупи, коли тобі кажуть, – відмовила старшина, що була вже під чаркою.

Довбиш тієї ж миті вийняв з кишені палички, які він захопив з собою, знаючи дуже добре, чим закінчуються такі okazії. Литаври загули – і швидко на січовий майдан, як джмелі, стали збиратися чорні купи запорожців. Усі стали в коло, і після третього гуку литавр показалася, нарешті, й старшина з клейнодами: кошовий із патерицею в руці – ознакою своєї гідності, суддя з військовою печаткою, писар з каламарем та осавула з пірначем. Кошовий і старшина познімали шапки й уклонилися на всі боки козакам, що гордо стояли, в боки узявшись.

– Що сталося, панове товариство? Чого бажаєте? – спитав кошовий.

Лайка та вигуки не дали йому говорити.

— Клади патерицю, чортів сину! Зараз же клади патерицю! Не хочемо тебе більше! — кричали з юрби козаки.

Деякі тверезі курені почали було заступатися за кошового, та інші курені — і п'яні, й тверезі — зчепилися навкулачки. Гвалт зчинився з усіх боків. Кошовий хотів щось казати, але, знаючи, що розбурхана юрба може за це прибити його на смерть, як майже завжди в таких випадках буває, уклонився низенько, поклав патерицю і сховався в натовпі.

— То й нам класти наші клейноди, панове? — сказали суддя, писар та осавула, готові зараз же покласти каламар, військову печатку й пірнач.

— Ні, ви залишайтеся! — загукали із натовпу. — Нам тільки кошового треба було нагнати, бо він же баба, а нам треба козака в кошові.

— Кого ж тепер ви хочете за кошового? — спитала старшина.

— Кукубенка поставити! — гукали одні.

— Не хочемо Кукубенка! — кричали інші. — Рано йому, ще молоко на губах не обсохло!

— Шило хай буде кошовим! — вигукували треті. — Шила в кошові!

— У спину тобі шило! — лайливо кричала юрба. — Який з нього козак, коли він прокрався, сучий син, як татарин!.. Чортові в торбу його, п'яницю!

— Бородатого, Бородатого садовім на кошового!

— Не хочемо Бородатого! До бісової матері Бородатого!

— Кричіть Кирдягу! — шепнув декому Тарас Бульба.

— Кирдягу! Кирдягу! — закричала юрба. — Бородатого, Бородатого! Кирдягу! Кирдягу! Шила!.. До біса з Шилом! Кирдягу!..

Усі, кого вигукували, почувши своє ймення, зараз вийшли з юрби, щоб ніхто не подумав, ніби вони під'юджували козацтво обирати себе.

— Кирдягу! Кирдягу! — лунало все дужче.

— Бородатого!

Врешті дійшло до кулаків, і Кирдяга подужав.

— Ідіть хто по Кирдягу! — залунало зі всіх боків. Чоловіка з десять козаків вийшло з гурту; декотрі з них ледве трималися на ногах — так устигли понапиватися — і рушили просто до Кирдяги, щоб виявити йому волю громади.

Кирдяга, хоч і старий, але розумний козак, давно вже сидів у себе в курені і наче й не бачив, що довкола нього коїлось.

— А що, панове? Що вам треба? — спитав він.

— Іди, тебе обрано за кошового!..

— Змилюйтеся, панове! — промовив Кирдяга. — Хіба я заслужив такої честі! Який із мене кошовий! Та в мене й глузду не вистачить на кошового. Наче вже й нікого кращого не знайшлося в цілому війську!

— Іди, коли кажуть! — кричали запорожці. Двоє з них ухопили його під руки, і хоч як він упирався ногами, все ж притягли на майдан, підбадьорюючи його лайкою та підпихаючи ззаду стусанами й напучуваннями:

— Не пручайся ж, бісів сину! Іди та приймай честь, псявіро, коли тобі її дають!

Таким способом приведено було Кирдягу в козацьке коло.

— Ну, що ж, панове товариство? — запитали знов усю раду ті, що привели Кирдягу. — Згідні ви, щоб оцей козак був нашим кошовим?

— Згідні! Всі згідні! — загукав натовп, аж від гуку довго гриміло все поле.

Тоді один із старшин узяв патерицю й підніс її новообраному кошовому. Кирдяга, як заведено, зараз таки відмовився. Йому піднесли вдруге. Кирдяга відмовився і вдруге, і вже аж за третім разом узяв патерицю. Підбадьорливий гук залунав по всьому майдані, й знову від козацького погуку заgrimіло все поле. Тоді виступило з гурту четверо найстарших, сивовусих і

сивочубих козаків (дуже вже старих не було на Січі, бо рідко хто з запорожців умирав своєю смертю) і, взявши кожний жменю землі, яка під ту пору геть розмокла від недавнього дощу, — поклали йому на голову. Мокра земля патьоками потекла йому з голови на вуса, на щоки, й вимастила болотом увесь вид. Але Кирдяга стояв нерухомо і тільки дякував козакам за таку велику честь.

Так закінчилися гучні вибори кошового. Невідомо, чи всі їм були такі раді, як Бульба: цим він помстився старому кошовому, а до того ж Кирдяга був давній його товариш і бував з ним разом у тих самих походах на суходолі й на морі, поділяючи з ним усі злигодні й труд бойового життя. Юрба розійшлася святкувати вибори та поливати палицю новому кошовому, й пішла така гульня, якої досі ні Остап, ні Андрій ще не бачили. Усі шинки порозбивано; мед, горілку й пиво забирали просто так, без грошей; шинкарі вже раді були й тому, що хоч живі zostалися. Ціла ніч минула в галасі й піснях, що прославляли подвиги, і місяць, оглядаючи землю, довго ще бачив юрби музик, що ходили по вулицях з бандурами, домрами й торбанами, та церковних півчих, яких тримали на Січі задля співу в церкві та вихваляння козацьких звитяг. Нарешті хміль і втома почали хилити буйні голови, і видно було, як то тут, то там знесилений козак падав на землю. Як товариш, обійнявши товариша, розчулено вмивався гіркими сльозами і валився разом з ним. Там гуртом уляглася ціла купа; там ще один мостився, як би його найкраще влягтися, і заснув просто на дерев'яній колоді. Останній, найміцніший, ще намагався щось мурмотіти; врешті і його підкосив непоборний хміль, повалився й він — і заснула вся Січ.

IV

А другого дня Тарас Бульба вже радився з новим кошовим, як би його підважити запорожців на яку-небудь справу. Кошовий був розумний і хитрий козак, він знав запорожців і вздовж і впоперек, тож спершу мовив:

— Не можна присягти ламати, ніяк не можна. А далі, помовчавши, додав:

— Воно начебто й можна: присягти ми не зламаєм, а там, може, що й вигадасем. Хай тільки козаки зберуться на раду, та так, щоб не від мене ця думка йшла, а своєю охотою, — вас не вчити, як це робиться. А ми зі старшиною зараз і прибіжимо на майдан, буцім нічого не знаючи.

Не минуло й години після цієї розмови, як знову загули литаври. Хмара козацьких шапок миттю вкрила весь майдан і знявся гомін:

— Хто? Що? Навіщо? Задля якого діла збили бучу?

Ніхто нічого не знав. Нарешті то тут, то там почалося нарікання:

— Ось гине даремно козацька сила: нема війни!.. Он старшина забайбачилася вся до цурки, аж очі салом позапливали! Нема, видко, правди в світі!

Інші козаки спочатку слухали, а тоді й самі почали дорікати:

— А й справді, нема ніякої правди в світі! Старшина прикидалася здивованою такими речами. Нарешті кошовий вийшов наперед і промовив:

— Дозвольте, панове запорожці, річ держати!

— Говори!

— От сказати б про таку штуку, панове добродійство, та воно, може, ви й самі краще про тее знаєте, що багато хто з запорожців на-боргував жидам-шинкарям, та й своїм братам стільки, що жодна собака вже й віри не йме. Тоді знов же таки скажемо і про те, що єсть чимало молодого юнацтва, яке й на очі не бачило, що таке війна, а ви ж самі добре знаєте, панове, що юнацтву без війни жити не можна. Який же в біса з його запорожець, коли він ні разу не бив бусурмена?

"Він добре мовить", — подумав Тарас.

— Не думайте, панове, що я все тее кажу задля того, щоб нам з турком присягу зламати, Боже борони! Я тільки от собі так кажу. До того ж у нас

храм Божий — гріх сказати на що обернувся: он скільки вже літ з ласки Божої Січ стоїть, а й досі, не кажу вже, щоб знадвору церква, а навіть образи не мають ніяких шат. Хоч би срібну ризу надумався хто їм вибити! Вони тільки й мають, що заповіли після смерті деякі з козаків. Та й те небагато варте, бо вони майже все, що коштовного мали, за життя попропивали. Так от я й веду мову не про те, щоб почати війну з бусурменом, бо ми присягу дали султанові на вічний мир, і то був би нам великий гріх зламати тепер присягу...

— Що ж він плутає таке? — промовив сам до себе Бульба.

— Так ото ж і бачите, панове, що війни починати не можна: лицарська честь не велить. А через те я так собі міркую своїм дурним розумом: пустити з байдаками самих юнаків; нехай би трохи пошарпали береги Натолії. Яка ваша думка, панове?

— Веди, веди всіх! — залунало звідусіль. — За віру ми готові голови свої покласти!

Кошовий злякався; він навіть у думці не мав підіймати все

Запорожжя: йому здавалося, що розірвати мир було б несправедливо.

— Дозвольте, панове, ще раз річ держати!..

— Годі! — закричали запорожці. — Краще не скажеш!

— Як так, то й так. Я маю коритися вашій волі. Відома річ, та й у Писанії сказано, що глас народу — глас Божий.

Все ж розумнішого за те, що народ вигадав, ніхто не вигадас. Тільки от що, панове: ви знаєте, що султан нам не подарує того задоволення, яким потішаються наші молодці'. А ми тим часом були б тут наготові і, маючи у себе свіжі ще сили, нікого б не побоялись. А як би всі ми рушили, то й татарва могла б наскочити: вони, турецька собачня, в очі не кидаються і до господаря в хату не насміляться прийти, а ззаду за литку укусять, та ще й як укусять! Та вже коли на те пішло, правду сказавши, у нас і байдаків та чайок такого запасу нема, та й пороху не натерто доволі, щоб ото можна було всім разом вирушити. А я що ж, я радий: я ж слуга вашої волі.

Хитрий кошовий замовк. Козаки купками почали радитися, курінні отамани проміж себе теж; на щастя, п'яних було не дуже багато, а тому покладено послухатися мудрої поради.

Тоді ж таки кілька чоловік переправилось на той берег Дніпра до військової скарбниці, де в недосяжних схованках під водою та в комишах зберігалася вся військова скарбниця і частина здобутої у ворога зброї. Інші всі кинулись обдивлятися байдаки й лаштувати їх до походу. Миттю сила козацтва вкрила берег. Кілька теслярів прийшли з сокирами в руках. Старі, засмаглі, широкоплечі, чіпко-ногі запорожці з сивизною у вусах і чорновусі, попідкачувавши шаровари, стояли по коліна в воді і стягували з берега міцною линвою човни. Інші тягли готові сухі колоди і всяку деревину. Там обшивали шалівкою човна; там, перекинувши його догори дном, паклювали й смолили; там, за козацьким звичаєм, нав'язували до облавків пучки очерету, щоб не затопила човни морська хвиля; а там далі по всьому березі порозкладали багаття та варили в мідних казанах смолу, щоб заливати човни. Старші й бувалі козаки навчали молодих. Стук і робочий галас здійснювся на всю околицю; ходором ходив і рухався живий берег.

Якраз у цей час здоровенний пором почав причалювати до берега. Купа людей, що стояла на ньому, ще здаля махала руками. То були козаки в обідраних свитках. Це аж занадто вбоге вбрання — на декому не було й зовсім нічого, окрім сорочки та куцої люльки в зубах, — свідчило, що люди ці або ж прогуляли все дощенту, або ледве вирвалися з якоїсь халепи. З гурту вийшов і став попереду присадкуватий плечистий козак, років на п'ятдесят. Він

кричав і махав руками дужче за всіх; але за береговим загальним криком і стуком не чуто було жодного його слова.

— А з чим приїхали? — спитав кошовий, коли пором пристав до берега. Все довкола зразу ушухло; все, що так жваво досі працювало, почало прислухатися.

— З бідою! — крикнув з порому присадкуватий козак.

— З якою?

— Дозвольте, панове запорожці, слово мовити!

— Кажи!

— Чи, може, хочете зібрати раду?

— Кажи, ми тут усі.

Весь берег збився в одну купу.

— А хіба ви нічого не чули про те, що коїться в Гетьманщині?

— А що? — промовив один із курінних отаманів.

— Еге, що? Видко, вам татарин клейтухом вуха позатикав, що ви нічого не чули.

— Та кажи ж, що там коїться?

— А те коїться, що й родились, і хрестились, а ще такого не бачили.

— Та кажи ж бо, песій сину, що робиться! — закричав один з юрби, видко, стративши терпець.

— А такий час тепер настав, що вже й церкви святі стали не наші.

— Як то не наші?

— Тепер їх жиди держать в оренді, і коли жидові наперед не заплатиш, то й обідні служити не можна.

— Що ти верзеш?

— І коли розсучий жид не покладе своєю нечестивою рукою значка на святій пасці, то й паски святити не можна.

— Та бреше він, пани-браття! Не може такого бути, щоб жид пархатий клав значок на святій пасці!

— Слухайте!.. Я ще не те вам розкажу: і ксьондзи їздять тепер по всій Україні на тарадайках. Та то не біда, що на тарадайках, а то біда, що замість коней у тарадайку запрягають православних християн... Слухайте! Ще не те розкажу: а жидівки вже шийть собі спідниці з попівських риз. Ось що коїться в Україні, панове! А ви тут сидите на Запорозжі та гуляєте, та, видко, татарин нагнав на вас такого страху, що у вас уже ні очей, ні вух — нічого нема, вже ви й не чуєте, що діється на світі.

— Стій, годі! — перебив кошовий, що досі стояв, утупивши очі в землю, як і всі запорожці, що у важливих справах ніколи не піддавалися на перше поривання, а мовчали і тим часом потиху скупчували грізну силу гніву. — Стривай, хай тепер і я мовлю слово. А що ж ви, чорти б вашого батька молотили, що ж ви робили? Хіба у вас не було шабель, чи що? Як же ви допустили таку наругу?

— Еге, добре вам казати: допустили наругу!.. А спробували б ви, коли п'ятдесят тисяч було самих ляхів, та — нічого гріха таїти — доволі й своїх перевертнів, що покатоличилися.

— А гетьман ваш, а полковники — що робили?

— Наварили полковники такої каші, що не дай Боже нікому її споживати!

— Як?

— А так, що вже гетьмана нашого засмажено в мідному бикові у Варшаві, а полковничі руки та голови розвозять тепер по ярмарках на показ людям... Ось що нарobili полковники!

Сколихнулася вся юрба. Спершу на мить по всьому березі пролетіла тиша, як то буває перед страшною бурєю, а тоді раптом загомонів увесь берег.

— Як? Щоб жиди тримали наші церкви в оренді! Щоб ксьондзи запрягали у голоблі православних християн! Як, щоб терпіти таку наругу на своїй землі від проклятих недовірків! Щоб отаке чинили з полковниками та гетьманом!.. Та не буде цього зроду, не дозволимо!

Такі вигуки перелітали з кінця в кінець по всьому березі. Загули запорожці, вчувши свою силу. Це вже було хвилювання не легковажне, це вже буяли натури тяжкі й міцні, які розпалювалися не швидко, але, розпалившись, довго і вперто зберігали в собі внутрішній жар.

— Перевішати всю жидву! — розляглося з крби.

— Щоб не шили з попівських риз спідниці своїм жидівкам!

— Щоб не значкували святих пасок!

— Перетопити їх усіх, поганців, у Дніпрі!

Слова ці, кинуті кимось із гурту, мов блискавка, пролетіли по всіх головах, і юрба ринулася на присіччя, щоб перерізати всіх жидів.

Бідні сини Ізраїлеві, розгубивши рештки свого й без того мізерного духу, ховалися в порожніх горілчаних бочках, у грубах і навіть заповзали під спідниці своїх жидівок; але козаки знаходили їх усюди.

— Ясновельможне панство! — кричав один високий і тонкий, як палиця, жид, висунувши з купи своїх товаришів жалібну свою пику, спотворену страхом. — Ясновельможне панство! Слово тільки дайте нам сказати, одне тільки слово! Ми вам таке скажемо, що ви ще ніколи не чули, таке важливе, що й сказати не можна, яке важливе!

— Ну, хай каже, — промовив Бульба, який завжди любив спершу вислухати звинуваченого.

— Ясне панство! — почав жид. — Таких панів ще ніколи ніхто не бачив. Їй-богу, ніколи!.. Таких добрих, гарних, хоробрих панів не було ще на світі!.. — Голос його завмирав і тремтів зі страху. — Як то можна, щоб ми думали про запорожців щось погане! То зовсім не наші, ті, що орендарують в Україні! Їй-богу, не наші! То не жиди: то чорт зна що! То таке, що тільки поплювати на нього та й кинути! Ось і вони те саме скажуть. Скажи, Шльома, або ти, Шмулю, правда це чи ні?

— Їй-богу, правда! — відповіли з натовпу Шльома зі Шмулем у подертих ярмулках, обидва білі, як крейда.

— Ми ніколи ще, — вів далі довгий жид, — не знюхувалися з ворогом, а католиків і знати не хочемо, хай їм чорт присниться! Ми з запорожцями, як рідні брати...

— Як? Щоб запорожці були вашими братами? — гукнув хтось із гурту. — Не діждетесь, прокляті жиди! У Дніпро їх, панове! Усіх потопити, поганців! Ці слова стали гаслом. Жидів похапали й почали шпурляти у хвилі. Жалібний крик долітав звідусіль, але суворі запорожці тільки сміялися, дивлячись, як жидівські ноги в панчохах і патинках метлялися в повітрі. Бідний красномовець, що напивав лиха на свою голову, вискочив з каптана, за який його вже були вхопили, в самім лише рябенькім вузькім лапсардаку припав до Бульбиних ніг і жалібним голосом почав благати:

— Великий пане, ясновельможний пане! Я знав і брата вашого, небіжчика Дороша! Ой, що то був за вояка — окраса всього лицарства. Я ж йому вісім сотень цехинів дав, коли треба було викупитися з турецького полону.

— Ти знав брата? — спитав Тарас.

— Їй-богу знав! Великодушний був пан!

— А як тебе звати?

— Янкель.

— Добре, — сказав Тарас, а тоді, подумавши, звернувся до козаків. — Жида повісити можна завжди, аби охота, а на сьогодні подаруйте його мені. Сказавши це, Тарас повів його до свого обозу, де стояли його козаки.

— Ну, лізь під воза, лежи там і не ворухись; а ви, братця, припил'нуйте жида.

Мовивши це, він подався на майдан, бо туди вже давно збирався увесь люд. Усі покинули лаштувати човни, бо видко було, що похід буде сухопутний, а не морський, і вже не байдаки та козацькі чайки — знадобляться вози та коні. Тепер уже всім хотілося в похід — і старим, і молодим; усі за радою старшин, курінних, кошового і волею всього Війська Запорозького вирішили йти просто на Польщу, помститися за все лихо, за наругу над вірою й козацькою славою, набрати здобичі з панських міст, закурити люльки з пожарищ панських маєтків і пустити про себе розголос по всьому степу. Всі тут же підперізувались і озброювались. Кошовий виріс на цілий аршин. Це вже не був той несміливий виконавець легковажних забаганок вільного товариства; тепер це був необмежений володар. Це був деспот, що знав тільки наказувати. Усі свавільні і гульливі колись лицарі стояли в рівних лавах, шанобливо опустивши голови, не сміючи звести очей, коли він тихо роздавав свої накази, не викрикуючи й не спішно, а спокійно, зважливо, як старий і досвідчений козак, що не вперше доводив до діла мудрі задуми. — Обдивіться, обдивіться все гарненько! — казав він. — Вози щоб були справні, мазниці на місці, випробуйте зброю. Одежі багато з собою не набирайте: по сорочці й по двоє шароварів на козака, та по горщику саламахи й пшона — більше щоб не було ні в кого! Про запас буде на возах усього доволі. По парі коней щоб було у кожного козака. Волів узяти з собою пар двісті, бо на переправах та в болотах воли будуть потрібні. Та найбільше, панове, дотримуйтеся ладу. Я знаю, що поміж вас є й такі, що аби Бог послав яку здобич — давай зараз китаюку і дорогі оксамити драти собі на онучі.

Киньте цю чортову звичку, геть викидайте всяке дрантя, беріть саму лише зброю, як трапиться добра, та червінці чи срібло, бо то річ укладиста і знадобиться у всякій пригоді. Та ще вам, панове, кажу наперед: коли хто в поході нап'ється, знайте — нема на нього ніякого суду. Як собаку за шияку, звелю припнути його до обозу, хто б він не був, хоч би й звияжець на все військо. Як собака, буде він застрілений на місці й кинутий на поталу крукам, бо п'яниця в поході не гідний християнського похорону. Молоді повинні слухатися старших! Коли кого зачепить куля чи черкне шабля по голові чи там ще по якому місцю, то ви на тее не дуже зважайте: розмішайте набій пороху в чарці сивухи, душком смикніть — і як рукою зніме, не буде й пропасниці; а на рану, як не надто велика, прикладіть просто землі, замісивши її перше слиною у себе на долоні, то й присохне рана. А тепер, нуте ж до діла, хлоп'ята, та беріться до нього повагом, не хапаючись. Так промовляв кошовий, і як тільки він скінчив, усі козаки тут же взялися до діла. Уся Січ протверезіла, і ніде не можна було знайти жодного п'яного, немов би їх ніколи й не було поміж козаками... Хто наставляв обіддя на колеса та міняв осі у возах; хто зносив на вози мішки з припасом, а на інші складав зброю; хто приганяв коней та волів. З усіх боків розлягався тупіт коней, стрілянина з мушкетів на спробу, бряжчання шабель, воляче мукання, скрип возів, гомін і шпаркий погук погоничів. І невдовзі далеко-далеко розтягнувся козацький табір по всьому полі. І довго б довелося бігти тому, хто хотів би пробігти його від голови до хвоста. В дерев'яній невеличкій церковці священник правив службу і кропив усіх святою водою; всі цілували хреста.

Коли табір нарешті рушив і потягнувся з Січі, всі запорожці повернули голови назад.

— Прощай, наша мати! — промовили всі майже в один голос. — Нехай береже тебе Господь від усякої напасти!

Проїжджаючи присіччя, Тарас Бульба побачив, що жидок його, Янкель, уже нап'яв сяку-такую ятку з халабудою і продавав кремінь, закрутки, порох і всякий військовий реманент, потрібний у дорозі, навіть хліб і калачі. "От чортів жид!" – подумав про себе Тарас і, під'їхавши до нього на коні, сказав:

– Дурню, чого ти тут сидиш? Дуже кортить, щоб тебе підстрілили, як горобця?

Янкель замість відповіді підійшов до нього ближче і, склавши руки так, мовби хотів довірити йому велику таємницю, сказав:

– Нехай пан тільки мовчить і нікому нічого не кажуть: поміж козацькими возами є й мій один віз; я везу всякий потрібний запас для козаків і в дорозі постачатиму всякий харч за таку дешеву ціну, за яку ще жоден жид не продавав, їй-богу, так; от їй-богу, так!

Знизав плечима Тарас Бульба, дивуючись меткій жидівській натурі, і від'їхав до табору.

У

Незабаром увесь польський південний захід опинився в лазурях страху. Скрізь пролетіла чутка: "Запорожці!.. З'явилися запорожці!.." Все, що могло рятуватись, рятувалося. Все здійснювалося з місця й розбігалось, як звичайно бувало тієї безладної, безпечної доби, коли не зводили ні фортець, ні замків, а просто, абияк ліпила собі людина солом'яне житло на годину, бо кожне думало: навіщо марнувати працю і гроші на хату, коли не сьогодні, то завтра набіжить татарин і спалить усе дощенту. Все сполохалось: хто міняв волів і плуга на коня й рушницю і рушав до полку; хто ховався, женучи худобу й забираючи все, що тільки можна було забрати. Траплялися, правда, й такі, що оружною рукою зустрічали несподіваних гостей, та більше було таких, що тікали завчасу. Усі знали, що нелегко мати справу з буйним, гартованим у вічних битвах людом, відомим під назвою Запорозького Війська, яке у свавільному на око безладі зберігало доладне обміркований лад на час битви. Кінні їхали, не обтяжуючи й не перевтомлюючи коней, піші йшли спокійно за возами, і увесь табір рухався тільки вночі, а вдень ставав на відпочинок, вибираючи для цього пустища, незаселені місця або ліси, яких тоді було ще доволі. Заслані наперед пластуни та вивідачі дізнавалися й вивідували, де, що і як. І часто там, де запорожців найменше сподівались, вони раптом з'являлися – і все тоді прощалося з життям. Пожежа обіймала села; товар і коні, що їх не гнали за військом, – усе забивалося на місці. Щедрою рукою відплачували козаки давні кривди...

Прелат одного монастиря, почувши про близький прихід їхній, прислав од себе двох ченців сказати, що вони не так поведуться, як належить, що між запорожцями й короною є згода; що вони порушують своє зобов'язання щодо короля, а разом з тим і всяке народне право.

– Скажи біскупові од мене й від усіх запорожців, – відповів кошовий, – щоб він нічого не боявся: це козаки тільки запалюють і розкуржують свої люльки. І незабаром величне абатство охопив нищівний вогонь, і велетенські готичні вікна його похмуро зирили крізь розкошлані хвилі вогню. Юрби втікачів – ченців, жидів, жінок – раптом звелелюднили ті міста, де була хоч яка-небудь надія на військову залогу чи міське рушення. Запізніла військова допомога, що її часом надсилав польський уряд, складалася з невеликих полків, які або ж не могли козаків знайти, або ж страхалися й повертали спиною при першій же сутичці і шпарко втікали на своїх прудких конях. Траплялося, що чимало польських військових старшин, які досі святкували перемогу в багатьох битвах, зважувалися, з'єднавши свої сили, стати груди на груди із запорожцями. І саме тут найбільше випробовували себе молоді

козаки, які цуралися корисливих грабунків та безоружного ворога, а палали бажанням показати свій бойовий хист перед старими вояками й помірятися один на один з метким та хвалькуватим ляхом, що красувався на пишному коні в опанчі, вильоти якої майоріли на вітрі. Потішна то була наука. Багато вже вони здобули собі кінської зброї, коштовних шабель та мушкетів. За один місяць змужніли й геть перемінилися тільки що обпірені пташата, що стали мужами. Риси їхнього обличчя, у яких досі виднілася якась юнацька м'якість, тепер стали грізні й могутні. А старому Тарасові любо було дивитися, як обидва його сини були в перших лавах. Остапові, здавалося, був на роду написаний вояцький шлях і тяжке вміння вершити військові справи. Жодного разу не розгубившись і не знітившись ні за яких обставин, з холодним спокоєм, майже неприродним як на двадцятидворічного юнака, він миттю міг визначити всю можливу небезпеку, зважити становище і тут-таки знайти спосіб, як ту небезпеку обминути, але обминути так, щоб потім певніше її подолати. Вже тепер видно було, що кожний рух його, сповнений певності, виявляв хист майбутнього провідника. Силою повівало від його постави, а лицарське його завзяття вже набуло лев'ячої прикмети.

— О, та з нього буде з часом добрий полковник! — тішився старий Тарас. — Їй-богу, добрий буде полковник, та ще такий, що й батька заткне за пояс! Андрій увесь занурився в чарівну музику шабель і куль. Він не знав, що то значить обмірковувати, зважувати чи заздальгидь міряти свої й чужі сили. Скаженою млістю і райською втіхою сповнювала його битва. Якийсь розкішний бенкет уживався йому тієї хвили, коли розпалюється чоловікові голова, в очах усе миготить і змішується, летять голови, гучно падають на землю коні, а він, як п'яний, женеться серед свисту куль та блиску шабель, завдаючи всім ударів і не відчуваючи ударів, завданих йому. І не раз дивувався старий Тарас, бачучи, як Андрій, ведений самим лише п'яним захватом, кидався туди, куди б ніколи не насмілювався розважний і розумний, і самим скаженим своїм натиском чинив такі дива, що не могли начудуватися й бувалі козаки. Дивувався і старий Тарас, промовляючи:

— І це добрий — враг би його не взяв! — вояка! Не Остап, а все ж добрий, також добрий вояка!

Військо поклало собі йти просто на місто Дубно, де, казали, було чимало скарбу й багатих мешканців. За півтора дня похід скінчився і запорожці з'явилися перед містом. Міщани вирішили оборонятися до останньої змоги і воліли вмерти на майданах і вулицях перед своїми порогами, аніж пустити ворога в домівки. Високий земляний вал оперізував місто; де вал був нижчий, там виступали муровані стіни, чи будинок, що був за батарею, або навіть дубовий частокіл. Залога була досить міцна і відчувала всю важливість своєї справи. Запорожці з шаленим запалом подерлися були на вал, але звідтіл їх зустріли доброю картеччю. Міщани й міське поспільство, як видно, теж не сиділи, згорнувши руки, а стояли купами на міському валу. В їхніх очах світився відчайдушний опір; навіть жіноцтво відважилось узятися до діла, і на голови запорожцям полетіло каміння, бочки, гаряча смола, а наостанці й мішки з піском, що запорошував очі. Запорожці не любили мати справу з фортецями, облога — то була не їхня робота. Кошовий звелів відступити і сказав:

— Нічого, панове-браття, ми відступимо. Та нехай буду я поганий татарин, а не християнин, коли ми випустимо хоч одну живу душу з міста. Хай, коли так, передохнуть усі, як пси, з голоду!

Військо відступило, облягло все місто і знічев'я почало спустошувати околиці, випалюючи ближчі села, скирти незвезеного хліба, і випасаючи табуни своїх коней на невижатих нивах, де, як навмисне, хвилювався повний

колос, що свідчив про надзвичайний урожай – щедрю нагороду всім хліборобам. Міщани з жахом дивилися, як нищили засоби їхнього існування. А тим часом запорожці, обперезавши все місто у два ряди своїми возами й обсівшись куренями так, як і на Січі, курили свої люльки, мінялися здобутою зброєю, грали в довгої лози, в чіт і лишку, і з убивчою байдужістю поглядали на місто. На ніч розпалювали багаття. Кашовари готували в кожному курені куліш у здоровенних мідних казанах. Коло багаття, що горіло цілу ніч, стояла безсонна варта. Та скоро запорожцям набридло байдикувати, набридла така довга тверезість, без ніякого до того ж діла. Кошовий звелів навіть подвоїти пайку горілки, що іноді траплялося у війську, якщо не передбачалося важкого чину й переходів. Молодим, а особливо синам Тараса Бульби, не подобалося таке життя. Андрій помітно нудився.

– Нерозумна голово, – казав йому Тарас, – терпи, козаче, отаманом будеш! Ще не той добрий лицар, хто не занепав духом у важливій справі, а той добрий лицар, хто й без діла не занудиться, хто все витерпить і хоч ти йому що, а він таки свого доскочить.

Та не зійтися запальному юнакові зі старим.

У кожного своя натура, інакшими очима дивляться вони на ту саму справу. А тим часом нагодився і Тарасів полк, що його привів Товкач; з ним прибуло ще два осавули, писар та інша військова старшина; всіх же козаків набралось понад чотири тисячі. Було чимало між ними й охочекомонних, що піднялися своєю волею, без жодного заклику, як тільки почули, в чому справа. Осавули привезли Тарасовим синам благословення від старенької матері й кожному по кипарисовому образкові з Межигірського Спаса. Понадівали на себе святі образки обидва брати і мимоволі задумалися, згадавши свою сердешну матір. Що ж віщує їм і промовляє це благословення? Чи благословення на звитягу над ворогом і бучне повернення до вітчизни зі здобиччю і славою, на вічні пісні кобзарям, чи, може?.. Та ніхто не знає свого майбутнього, і стоїть воно перед людиною, як осінній туман, що знявся над болотом. Несамовито шугає у ній то вгору, то вниз, черкаючи крильми, птаство, не розпізнаючи в очі одне одного: горличка не бачить шуліки, шуліка не бачить горлички, і ніхто не знає, чи далеко літає він од своєї погибелі...

Остап давно вже взявся до свого діла і відійшов до куренів. Андрій же, сам не знаючи чого, почував якусь задуху в серці. Козацтво вже повечеряло, давно згас вечір; чудова липнева ніч огорнула все повітря; та він не йшов до куренів і не лягав спати, а мимоволі задивився на картину перед собою. На небі тонким і гострим блиском миготіли зорі. Поле далеко вкрили розташовані на ньому вози з підвішеними мазницями, облитими дьогтем, з усяким добром і харчами, набраними у ворога. Коло возів, попід возами й далі від возів – скрізь було видно запорожців, що порозлягалися на траві. Усі вони спали, мальовничо порозкидавшись: дехто підмостив собі мішок під голову, хто шапку, а хто й бік свого товариша. Шабля, мушкет, люлька-носогрійка з мідними бляшками й протичками, кресало, кремінь і губка – все було при кожному козакові. Важезні воли, підібгавши під себе ноги, лежали великими білими купами і здавались звіддала сірими каменюками, розкиданими по всьому полі. Звідусіль із трави вже здіймалося густе хропіння сонного козацтва, а з поля двінким іржанням відгукувалися на нього козацькі жеребці, сердячись на свої спутані ноги. А тим часом щось величне і грізне долучилося до краси липневої ночі. То були заграви пожеж, що догоряли на околицях. В одному місці полум'я спокійно й велично стелилося по небі; в другому, натрапивши на щось дуже горюче, раптом зривалося вихором, свистіло й летіло далеко, під самі зорі, де одірваними клаптями гасло

попід найдальшими обріями. Там обгорілий чорний монастир, як суворий карте-зіянський чернець, стояв грізно, відсвічуючи на кожен відблиск своєю похмурою величчю. Там горів монастирський сад. Здавалося, чути було, як сичать дерева, охоплені димом, і коли вибивався вогонь, він раптом освічував фосфоричним, лілово-вогняним світлом спілі китиці слив чи обертав у червоне золото то тут, то там пожовклі груші; і тут таки серед них чорніло, висячи на стіні будівлі чи просто на гілляці, тіло бідолашного жидка або ченця, що горіло разом з будівлею в огні. Над вогнем кружляло вгорі птаство, що здавалося купкою темних маленьких хрестиків на вогняному полі. Обложене місто немовби заснуло. Шпилі, і дахи, і частокіл, і мури його тихо спалахували відблисками далеких пожеж.

Андрій обійшов козачі ряди. Багаття, біля якого сиділа сторожа, вже ледве блимало, і сама сторожа спала, видко, попоївши саламахи й галушок на весь козацький апетит. Він трохи здивувався з такої безпечності, подумавши:

"Добре, що близько нема ніякого сильного ворога і нема кого боятися".

Нарешті й сам підійшов до одного з возів, виліз на нього й ліг горілиць, підклавши під голову руки, та не міг заснути і довго дивився на небо. Воно все було перед його очима; чисте й прозоре було повітря; купина Чумацького Шляху, що навскіс підперізував небо, вся потопала в сяєві. Хвилинами Андрій мовби непритомнів, і якийсь легенький туман дрімоти затуляв на мить перед ним небо, а тоді воно знову прояснювалось і все знов йому розвиднювалось.

Аж це здалося йому, ніби перед ним промайнув якийсь чудний людський образ. Думаючи, що то йому просто примарилось уві сні і той образ зараз розвіється, він дужче розплющив очі свої й побачив, що над ним мовби нахилилось якесь змарніле, висохле обличчя і дивилось просто йому в очі. Довге й чорне, як вугілля, волосся, нечесане й розпатлане, вибивалося з-під темної, накинutoї на голову хустки. І чудний блиск у погляді, і мертвотна смаглявість обличчя з гострими рисами спонукали до думки, що це була мара. Він мимохіть ухопився рукою за самопала і майже судоммо промовив:

— Хто ти? Коли дух нечистий — згинь з очей, а коли живий хто — погані жарти намислив: уб'ю з одного разу!

Замість відповіді мара приклала палець до уст і, здавалося, благала, щоб він мовчав. Він опустил руку і почав придивлятися до неї пильніше. З довгого волосся, шиї й напівоголених смаглявих грудей упізнав він жінку. Але вона була не тутешня. Усе її лице було смагляве, змарніле від недуги; широкі вилиці виступали над запалими щоками; вузькі чорні очі своїм розтином дугасто здіймалися вгору, і що більше він вдивлявся в її риси, то більше знаходив у них щось знайоме. Нарешті, не втерпівши, він спитав:

— Скажи, хто ти? Мені здається, начебто я знав тебе чи бачив десь?

— Два роки тому, в Києві.

— Два роки тому... в Києві... — проказав за нею Андрій, намагаючись перебрати все, що ще вціліло в його пам'яті від колишнього бурсацького життя. Він ще раз пильно глянув на неї і раптом скрикнув на весь голос: — Ти — татарка! Служиш у панночки, воеводівни!..

— Тсс! — мовила татарка, благальне склавши руки, тремтячи всім тілом і повернувши голову назад, щоб упевнитися, чи не прокинувся хто від такого гучного вигуку Андрієвого.

— Скажи, скажи, чого і як ти тут? — спитав пошепки, аж задихавшись, Андрій, щомиті уриваючи мову від внутрішнього хвилювання. — Де панночка? Чи жива ще?

— Вона тут, у місті.

— У місті? — вимовив він, знов ледве не скрикнувши, і відчув, як уся кров ураз ринула до серця. — Чого ж вона в місті?

— А того, що й сам старий пан у місті. Він уже півтора року, як сидить Лубенським воєводою.

— Що ж вона, заміжня?.. Та кажи ж, — яка-бо ти чудна! Що вона тепер?..

— Вона другий день нічого не їла.

— Як?

— У місті вже давно нема й шматка хліба, всі давно їдять саму землю. Андрій остовпів.

— Панночка бачила тебе з міського валу разом із запорожцями. Вона сказала мені: "Іди й скажи лицареві: коли пам'ятає мене, нехай прийде до мене, а коли забув — нехай дасть тобі шматок хліба для старої моєї матері, бо я не хочу бачити, як на моїх очах помре мати. Хай краще спочатку я, а вона після мене. Благай, падай йому в ноги. У нього теж є стара мати — нехай заради неї дасть хліба!"

Багато чого збудилося і спалахнуло в молодих козацьких грудях.

— Але як ти тут? Як ти пройшла?

— Підземним ходом.

— Хіба є підземний хід?

— Є.

— Де?

— Ти не зрадиш, лицарю?

— Клянуся святим хрестом!

— Спустившись у яр, треба перебрести потік, там, де очерет.

— І він веде у саме місто?

— Просто до міського монастиря.

— Ходім, ходім зараз!

— Але заради Христа і святої Марії, шматок хліба!

— Добре, буде. Стій тут біля воза... або ні, краще лягай на нього: тебе ніхто не побачить, усі сплять; я зараз вернуся.

І він пішов до возів, де зберігалися запаси його куреня. Серце його стукотіло. Все минуле, все, що досі було приглушене козацькими походами, суворим вояцьким життям, — усе раптом сплигло на поверхню, потопивши, у свою чергу, все теперішнє. Знову виринула перед ним, як із темної морської безодні, горда жінка. Знов блиснули в його пам'яті прекрасні руки, очі, сміхотливі уста, густе темно-горіхове волосся, що кучерями стелилося на грудях, і всі пружки, в доладній гармонії сотворені, лінії дівочого стану. Ні, вони не згасли, не вивітрилися з його грудей, вони тільки прицаїлися, щоб дати на якийсь час простір іншим могутнім порухам; але часто, часто бентежили вони глибокий сон молодого козака. І не раз, прокинувшись, довго лежав він без сну, нездатний з'ясувати, яка тому причина.

Він ішов, а серце калатало все дужче й дужче на саму лише гадку, що побачить її знову, і тремтіли молоді коліна. Підійшовши до возів, він геть забувся, чого прийшов: підніс руку до чола і довго тер його, намагаючись пригадати, що йому треба зробити. Нарешті увесь здригнувся і весь наповнився переляком: йому раптом спало на думку, що вона умирає з голоду. Він кинувся до воза і вхопив декілька великих житніх хлібин під пахву; але тут-таки подумав, чи не буде цей харч, годящий дужому, неперебірливому до їжі запорожцеві, загарбним і непристойним її тендітній статі? Враз пригадав він, що вчора кошовий картав кашоварів за те, що зварили за один раз усю гречану муку на саламаху, а її вистачило б на добрих три рази. Певний, що він знайде доволі саламахи в казанах, він витяг батьківський похідний казанець і рушив з ним до кашовара їхнього куреня, що спав біля двох десятивідерних казанів, під якими ще жеврів жар. Глянувши в казани, він

зчудувався: обидва були порожні. Треба було мати нелюдську силу, щоб усе те виїсти, тим паче, що в їхньому курені налічувалося людей менше, ніж в інших. Він заглянув у казани інших куренів – ніде ані рісочки. Мимоволі спало йому на думку прислів'я: "Запорожці – як діти: хоч найменш, то наїдяться, хоч найбільш, то не залишать..." Що робити? Був, здається, десь на возі батьківського полку мішок із білим хлібом, що його знайшли, пограбувавши монастирську пекарню. Він підійшов просто до батьківського воза, але на возі його вже не було: Остап узяв його собі під голову і, простягшись біля воза на землі, хропів на все поле. Андрій ухопив мішок однією рукою і так сіпнув його, що голова Остапова впала на землю, а він сам схопився спросоння і, сидючи з заплющеними очима, закричав на весь голос:

– Тримай, тримай чортового ляха, та ловіть коня, коня ловіть!

– Мовчи, бо вб'ю! – крикнув з переляку Андрій і замахнувся на нього мішком.

Але Остап і без того замовк, притих і задав такого хропака, що від його подиху заворушилася трава, на якій він лежав.

Андрій боязко озирнувся на всі боки, щоб довідатись, чи не прокинувся хто-небудь з козаків від сонного марення Остапового. Одна чубата голова наче піднялася була в ближчій курені й, повівши очима, знов положилася на землю. Хвилини зо дві перечекавши, він врешті рушив зі своїм клунком далі. Татарка лежала, затамувавши подих.

– Уставай, ходім! Усі сплять, не бійся! Підіймеш хоч одну з цих хлібин, як мені не з руки буде захопити всі?

Промовивши це, він закинув собі на спину мішки, стягнув, проходячи повз нього, з одного воза ще мішок із пшоном, узяв навіть ще й ті паляниці, які хотів був віддати нести татарці, і, аж зігнувшись під такою вагою, сміливо пішов поміж рядами поснувших запорожців.

– Андрію! – сказав старий Бульба саме тоді, як він проходив повз нього. Серце йому похололо. Він зупинився і, тремтячи, тихо озвався:

– А що?

– З тобою баба! Ой, одлатаю тебе, вставши, на всі боки! Не доведуть тебе баби до добра!

Промовивши це, він сперся головою на лікоть і став пильно вдивлятися в закутану хусткою татарку.

Андрій стояв ні живий, ні мертвий, не маючи сили глянути батькові в обличчя. А коли підняв очі й подивився на нього, то побачив, що старий Бульба вже спав, поклавши голову на долоню.

Він перехрестився. Переляк відлинув від серця раптово, ще швидше, ніж прилинув. Коли ж він повернувся, щоб глянути на татарку, вона стояла перед ним, як темна кам'яна постать, вся закутана в хустку, і сяєво далекої заграви, блиснувши, освітило тільки застигли, як у мерця, її очі. Він смикнув її за рукав і вони обоє рушили далі, все озираючись назад, аж нарешті спадиною спустилися в невеличку улоговинку – майже яр, або, як подекуди кажуть, балку, на дні якої мляво плазував потічок, порослий осокою та вкритий купинами. Спустившись у ту балку, вони опинилися поза видноколом у всьому, вкритого запорозьким табором, поля. Принаймні коли Андрій оглянувся, то побачив, що позад нього стрімкою стіною, заввишки з чоловіка, підіймалося узгір'я. На верхів'ї його колихалося кілька билинок польового зілля, а над ними підіймався на небі серп місяця з яро-червоного золота. Вітерець, який зірвався зі степу, давав знати, що незабаром світатиме. Але ніде не було чути, щоб співали півні: ні в місті, ні в поруйнованих околицях давно не залишилося жодного півня. По невеличкій колоді перейшли вони через потік, за яким прямовисною кручею здіймався

протилежний берег, немовби вищий за той, що залисався ззаду. Здавалося, що в цьому місці фортеця була надійніша, ніж деінде, бо земляний вал тут був нижчий і з-поза нього не визирала фортечна залага. Зате трохи далі здіймався грубий монастирський мур. Крутий берег увесь поріс бур'яном, а в невеличкій улоговині поміж ним і потоком ріс великий очерет, майже з людину заввишки. На вершку кручі видко було розвалений тин, який свідчив, що тут колись був город. Перед тином виднівся листатий лопух, а з-за нього стирчала лобода, колючий будяк та соняшник, що звів свою голову вище за всіх. Тут татарка скинула з себе черевики й пішла боса, обережно підібгавши спідницю, бо місцина була грузька й пойнята водою. Пробиваючись поміж очеретом, вони зупинилися перед купою хмизу й лози. Відгорнувши хмиз, знайшли вони склепистий отвір у землі, лише трохи більший за вирло варистої печі. Татарка, схиливши голову, ввійшла перша, за нею Андрій, зігнувшись якомога нижче, щоб пролізти зі своїми мішками, і незабаром опинилися обоє в непроглядній темряві.

VI

Андрій ледве посувався в темному і вузькому коридорі, йдучи слідом за татаркою й несучи на собі мішки з хлібом.

— Скоро буде видніше, — промовила провідниця, — ми підходимо до місця, де я поставила ліхтаря.

І справді, темні земляні стіни почали потроху прояснюватися. Вони дійшли до невеличкої місцини, де, мабуть, була капличка; принаймні під стіною стояв вузенький столик, подібний до престолу у віттарі, а над ним виднівся майже зовсім затертий, полиняли й образ католицької Мадонни. Невеличка срібна лампадка, що висіла перед ним, ледве-ледве освітлювала його. Татарка нахилилася й підняла з землі покинутого мідного каганця на тонкій високій ніжці, з поначіплюваними круг нього на ланцюжках кліщиками, протичкою, щоб направляти гноти, та гасильцем. Узавши каганця, вона засвітила його від лампадки. Світла побільшало, і вони, йдучи поруч, то освітлювалися ясно вогнем, то покривалися темною, мов вугілля, тінню, нагадуючи собою картину Герарда della notte [1]. Свіже, прекрасне обличчя лицаря, від якого так і пашило здоров'ям та юністю, було цілковитою протилежністю до змарнілого й блілого обличчя його супутниці. Прохід трохи поширшав, тож Андрій міг випростатися. Він з цікавістю розглядав ці земляні стіни, що нагадували йому київські печери. Так само, як і в печерах київських, тут виднілися в стінах заглибини і стояли де-не-де труни; місцями траплялися навіть людські кістяки, що від вільгості пом'якли й потрухлявіли на борошно. Видко, що й тут були святі люди і ховалися так само від житейських бур, горя та спокус. Вільгість подекуди була дуже велика: під ногами їхніми іноді навіть хлюпала вода. Андрієві доводилося часто зупинятися, щоб його супутниця, яка безнастанно приставала, могла відсапатися. Невеличкий шматочок хліба, який вона з'їла, викликав тільки біль у животі, що давно відвик від страви, тож вона часто стояла нерухомо на однім місці по кілька хвилин.

Нарешті перед ними з'явилися маленькі залізні двері.

— Ну, слава Богу, ми прийшли, — промовила кволим голосом татарка, звела руку, щоб постукати — і не подумала. Андрій замість неї грюкнув у двері; розлігся гул, який свідчив, що за дверима був великий простір. Гул цей мінився, неначе натрапляючи на кам'яне склепіння. Хвилини через дві забряжчали ключі, ніби хтось спускався сходами. Нарешті двері відчинилися і їх зустрів чернець, стоячи на вузеньких східцях із ключами та свічкою в руках. Андрій мимоволі зупинився, побачивши католицького ченця, який викликав таку огиду в козаків, що вони карали їх нещадно. Чернець також трохи одступився, побачивши запорозького козака; але татарка шось тихо

сказала, і він заспокоївся. Чернець посвітив їм, зачинив за ними двері, повів їх сходами нагору, і вони опинилися під високим темним склепінням монастирського костюлу. Коло одного вівтаря, обтиканою високими ставниками й свічками, стояв навколішки ксьондз і тихо молився. Обабіч, теж навколішки, стояло двоє молодих клирошан у лілових мантиях із білими мереживними шемізетками зверху і з кадилами в руках. Ксьондз молився, щоб Бог явив чудо: вирятував місто, підкріпив занепалий дух, послав їм терпіння, прогнав спокусника, що нашіптував ремство і лехкодухий, боязкий плач на земне лихо. Кілька жінок, схожих на привиди, стояли навколішки, спершись і зовсім поскилявши знесилені голови на спинки стільців і темних дерев'яних лавок, що стояли попереду них; декілька чоловіків, притулившись до колон та пілястрів, на яких трималося бокове склепіння, сумно спустивши голови, також стояли навколішки. Надвівтарне вікно з різнобарвним склом засвітилося рожевим світлом ранку, і від нього на підлогу впали блакитні, жовті й іншого кольору світляні кружала, осяявши раптом темний костюл. Весь вівтар у своєму віддаленому заглибленні здавався немов осяяним; дим од кадил зупинився в повітрі веселково-освітленою хмаркою. Андрій зачудовано дивився з темного свого кутка на те світлом пороблене диво. Тієї хвили величне гудіння органу враз наповнило весь костюл. Воно все густішало й густішало, розросталося, перейшло у важкий гуркіт грому, а тоді раптом обернулося в небесну музику, полинуло високо під склепінням співучими звуками, що були немов тоненькі дівочі голоси, потім знов обернулося на густе фомове ревіння і вщухло. І довго ще громовий гуркіт, тремтячи, ширяв під склепінням, і чудувався Андрій, аж рота розтуливши, з величної музики.

Нараз він відчув, як хтось смикнув його за полу жупана.

— Пора! — промовила татарка.

Вони перейшли через костюл, ніким не помічені, і вийшли на майдан перед ним. Вранішня зоря вже давно жевріла на небі: все віщувало схід сонця. Чотирикутний майдан був порожній; посеред нього ще стояли дерев'яні рундуки, які свідчили, що тут, може, з тиждень тому був харчовий ринок. Вулиця — а їх тоді ще не брукували — була суцільною купою засохлої багнюки. Довкола майдану стояли невеликі кам'яні та глиняні одноповерхові будинки з високими, на всю стіну, дерев'яними палями й стовпами, що виднілися в стіні й були навскіс перехрещені так само дерев'яними зв'язками, як то скрізь клали будинки тодішні міщани, — їх і сьогодні можна ще побачити по деяких містах Литви та Польщі. Всі вони мали надміру високі дахи з силою слухових віконць і продухвин. З одного боку, майже біля костюлу, височіла геть не схожа на інші будівля, — мабуть, ратуша чи якесь інше урядове місце. Вона мала два поверхи, а зверху був надбудований бельведер на дві арки, де стояв вартовий; у дах було врізано великі дзигарі.

Майдан здавався мертвим, та Андрієві наче причувся якийсь кволий стогін. Роздивившись, він помітив на другому боці купку людей, три-чотири душі, що нерухомо лежали на землі. Він приглянувся до них пильніше, щоб роздивитися, чи то були поснулі, чи померлі, і тієї ж миті наткнувся на щось, що лежало біля його ніг. То було мертве тіло жінки, мабуть, жидівки; вона була ще нібито молода, хоч того не видно було з її спотвореного, вимученого обличчя. На голові у неї була червона шовкова хустка; два разки перлів, а чи, може, намиста облямовували її навушники, два чи три довгі в кучерях пасма волосся вибилися з-під них на висохлу ший з набряклими жилами. Коло неї лежало немовля, судомно вхопившись ручкою за висохлі груди і скрутивши їх пальцями зі злості, що не знайшло в них молока. Воно вже не плакало й не кричало, і лише з поруху його животика, що ледь-ледь

то опускався, то підіймався, можна було здогадатися, що воно ще не вмерло чи принаймні от-от мало сконати. Вони звернули на вулицю, і їх раптом зупинив якийсь божевільний, що, побачивши в Андрія коштовну ношу, кинувся на нього, як тигр, учепився в нього й крикнув:

— Хліба!

Та його сила не дорівнювала силі його несамовитості; Андрій відштовхнув його, і він полетів на землю.

З жалощів Андрій жбурнув йому одну хлібину, і той, немов скажений собака, кинувся його кусати, гризти, і тут таки, на вулиці, в страшних корчах сконав, бо давно вже відвик харчуватися. Майже на кожному кроці вражали їх страшні жертви голоду. Здавалося, наче, не стерпівши муки вдома, багато хто зумисне вибігав на вулицю: чи не послано буде з повітря чогось такого, що підживлює сили. Біля воріт одного будинку сиділа баба, й не можна було збагнути, чи вона заснула, чи вмерла, чи просто знепритомніла: вона вже нічого не бачила й не чула і, схиливши голову на груди, сиділа нерухомо, як камінь. З даху іншого будинку висіло на мотузяній петлі витягнуте й висохле тіло: бідолаха не зміг більше терпіти голодних мук і, вирішивши краще пришвидшити кінець, заподіяв собі смерть.

Дивлячись на такі страшні ознаки голоду, Андрій не втерпів і спитав татарку:

— Невже вони геть не знайшли чим підживитися? Людині в скрутну годину, що вдієш — треба їсти все, чим досі вона гидувала: можна споживати й тих тварин, що законом заборонені; все тоді може йти на пожиток.

— Уже все поїли, — промовила татарка, — всю худобу. Ні коня, ні собаки — навіть миші не знайдеш у цілому місті. Запасів тут у нас ніколи не водилося, бо все привозили із сіл.

— Але як же ви, вмираючи такою лютою смертю, все ще гадаєте оборонити місто?

— Та, може б, воевода і здав його, але вчора вранці від бужанського полковника у місто прилетів яструб із запискою, щоб не здавали міста; що він іде на підмогу з полком, — жде тільки іншого полковника, щоб іти разом. І тепер щохвилини їх виглядають... Та ось ми й прийшли.

Андрій уже звіддала побачив будинок, не схожий на інші, будований, видно, якимсь архітектором італійським. Змуровано його було з гарної тонкої цегли на два поверхи. Вікна нижнього поверху були з високими гранітними заломами; горішній поверх складався з невеличких арок, що утворювали галерею; поміж них виднілися залізні ґрати з гербами. На ріжках будинку теж були герби. Надвірні широкі сходи з мальованої цегли виходили просто на майдан. Долі на сходах по обидва боки сиділо двоє вартових, які мальовничо, обидва так само, трималися однією рукою за свої алебарди, а другою підпирали схилені свої голови, й через те, на перший погляд, більше скидалися на скульптури, аніж на живих людей. Вони не спали й не дрімали, але, здавалося, були байдужі до всього, що робилося довкола: вони навіть не звернули уваги на те, хто здіймався сходами. Вгорі на сходах вони побачили пишно вбраного й озброєного з голови до п'ят вояка, що тримав у руці молитовника. Він звів було на них свої втомлені очі, але татарка сказала йому одне слово, і він знову втупив їх у розгорнені сторінки молитовника. Вони увійшли до першого покою, доволі просторого, що правив за вітальню чи просто почекальню. Там, біля стін, у різних позах сиділо повно вояків, слуг, псярів, винарів та іншої челяді, необхідної як ознака сановитості польського вельможі, чи то військового, чи володаря великих маєтків. Пахтіло чадом від згаслої свічки; дві інші ще горіли в двох здоровенних, мало не в людський зріст, свічниках посеред кімнати, незважаючи на те, що вже давно в загратоване широке вікно дивився ранок.

Андрій уже хотів був іти просто в широкі дубові двері, прикрашені гербами й силою різних візерунків, але татарка смикнула його за рукав і показала на маленькі дверцята в бічній стіні. Ними вони увійшли в коридор, а тоді до покою, який він почав пильно оглядати. Світло, прорізуючись крізь щілини віконець, торкнулося малинової завіси, позолоченого карнизу і живопису по стінах. Тут татарка попросила Андрія зостатися й відчинила двері до іншого покою, з якого блимнуло світло. Він почув шепіт і тихий голос, і від того голосу все в ньому затремтіло. Він бачив крізь прочинені двері, як майнула струнка жіноча постать із довгою розкішною косою, що спадала на зведену догори руку. Татарка вернулася й сказала йому зайти. Він не пам'ятав, як увійшов і як зачинилися за ним двері. У кімнаті горіло дві свічки; лампада перед образом ледь жевріла; перед ним стояв високий столик, за католицьким звичаєм зі східцями, щоб уклукати під час молитви. Та не того шукали його очі. Він обернувся в другий бік і побачив жінку, що ніби завмерла і скам'яніла в якомусь швидкому рухові. Здавалося, немовби вся вона хотіла кинутися до нього й раптом зупинилась. І він теж вражено завмер перед нею. Не такою він уявляв її: це була не вона, не та, яку він знав колись; нічого не було в ній схожого з тією, але вдвічі краща й чарівніша, як давніше, була вона тепер. Тоді було в ній щось недокінчене, недовершене, а тепер це був витвір, якому художник віддав останній помах пензля. То було прегарне, легковажне дівча; це була красуня — жінка у всій своїй квітучій красі. Повне почуття виявлялося у її зведених догори очах — не уривки, не натяки на почуття, а все почуття. Ще сльози не встигли висохнути в них і оповивали їх блискучою росю, що пройшла крізь душу. Груди, шия і плечі набули обрисів, притаманних найдовершенішій красі; волосся, що колись розсипалося дрібненькими кучерями по лиці, тепер сплелось в густу розкішну косу, частина якої була зібрана, а частина розкинулася по всій довжині руки й тоненькими, довгими, чарівно закучерявленими пасмами спадала на груди. Здавалося, кожнісінька рисочка її змінилася. Марно він намагався відшукати в них хоч би одну з тих, що закарбувалися в його пам'яті, — жодної! Хоч яка була вона бліда, але та блідість не потьмарила чарівної вроди її; навпаки, наче додала їй чогось стрімкого, непоборно-переможного. І відчув Андрій у душі своїй побожний страх, і став як стій перед нею. Вона, здавалося, теж була вражена виглядом козака, що постав у всій красі та силі юнацької мужності, що ніби і в самій завмерлості своєї постави виявляв розкуту вільність рухів; ясною твердістю сяяли його очі, сміливою дугою вигнулися оксамитові його брови, засмаглі щоки пашили всією ясністю чистого вогню, і, як шовк, вилискував молодий чорний вус.

— Ні, не маю змоги я нічим віддячити тобі, великодушний лицарю, — промовила вона, і заколихалося усе срібне звучання її голосу. — Лише Господь може віддячити тобі; не мені, слабосилій жінці... — Вона понурилася свої очі; чарівними сніжними півкружальцями насунулися на них повіки, облямовані довгими, мов стріли, віями. Нахилилося її чарівне обличчя, і знизу відтінив його тонкий рум'янець. Нічого не вмів на це відповісти Андрій. Він хотів висловити все, що було в його душі, — висловити так само палко, — і не міг. Відчув, як щось зціпило йому уста: голос відсахнувся від слова; відчув він, що не йому, вихованому в бурсі та у вояцькому кочовому житті, відповідати на такі речі, й запалився гнівом на свою козацьку натуру.

Тієї миті ввійшла до покою татарка. Вона вже встигла нарізати скибками принесений лицарем хліб, принесла його на золотій тарелі й поставила перед своєю панною. Красуня глянула на неї, на хліб і звела очі на Андрія, — і багато було в тих очах... Цей зворушений погляд, що свідчив про безсилля і

неспроможність висловити почуття, які їй огорнули, був зрозумілий Андрієві більше, ніж усі слова. Його душі враз стало легко; здавалося, з нього спали всі пута. Поривання й почуття, які досі ніби хтось утримував тяжкою вуздечкою, тепер відчули себе на волі і вже хотіли вилитися нестримним потоком слів, коли це раптом красуня, обернувшись до татарки, стурбовано спитала:

— А мати? Ти віднесла їй?

— Вони сплять.

— А батькові?

— Віднесла. Вони сказали, що прийдуть самі подякувати лицареві. Вона взяла хліб і піднесла його до уст. В невимовному щасті дивився Андрій, як вона ламала його лілейними пальцями своїми і їла; аж раптом згадав божевільного, що сконав на його очах, проковтнувши шматок хліба.

Він зблід і, вхопивши її за руку, закричав:

— Годі! Не їж більше! Ти так довго не їла... тепер тобі хліб може стати отрутою.

І вона зараз одвела свою руку, поклала хліб на тарелю і, як покірн дитина, глянула йому в очі. І нехай би чиєсь слово... та не можуть ні різець, ні пензель, ні всемогутнє слово виявити того, що бачиться іноді в очах дівчини, окрім невимовне солодкого почуття, яке огортає того, хто заглядає в такі очі.

— Князівно! — вигукнув Андрій, наповнений і сердечними, і душевними, і всілякими пориваннями. — Що тобі треба? Чого ти хочеш? Накажи мені! Загадай мені найнеможливішу послугу, яка тільки є на світі, — я кинуся виконувати їй! Загадай мені зробити те, чого не в силі зробити жоден чоловік, — я зроблю, себе занাপашу. Занапашу, занапашу! І занапастити себе задля тебе, святим хрестом присягаюся, так мені солодко... та несила всього сказати! У мене три хутори, половина батьківських табунів — мої; все, що принесла батькові в посаг моя мати і що навіть ховає вона від нього, — все моє. Такої ні в кого тепер у козаків наших зброї, як у мене, нема: за самий держак моєї шаблі дають мені найкращий табун коней і овець три тисячі. І всього того я зречуся, покину, спалю, потоплю за одне твоє слово, за один тільки порух твоєї тонкої чорної брови! Але знаю, що, може, верзу дурниці, і не до речі, негаразд усе це, що не мені, вихованцеві бурси й Запорожжя, висловлюватися так, як зазвичай висловлюються там, де бувають королі, князі і все, що є найкращого з-поміж вельможного лицарства. Бачу, що ти інше творіння Боже, ніж усі ми, та й куди їм до тебе, усім тим нашим шляхтянкам та їхнім дочкам-павам. Ми не гідні навіть рабами твоїми бути, тільки янголи небесні можуть служити тобі.

Із щораз більшим подивом, уся обернувшись у слух, не зронивши жодного слова, слухала дівчина ширу, сердечну мову, в якій, мов у дзеркалі, виявлялася молода, сповнена сили душа. І кожне просте слово, сказане голосом, що добувався з самого дна його серця, було оповите силою. І подалося вперед усе її чарівне обличчя, відкинула вона далеко назад набридливе волосся, розтулила уста і довго сиділа так, з розтуленими устами. Тоді хотіла була щось сказати і враз зупинилася, згадавши, що інше призначення провадить лицарем, що батько, брати і вся вітчизна його стоять позад нього суворими месниками, що місто оточили страшні запорожці, а самі вони з тим своїм містом приречені на люту смерть...

І очі її враз потуманилися сльозою; швидко вхопила вона хустинку, шиту шовком, затулила нею своє лице, і за мить хустинка стала вогка; і довго сиділа вона, закинувши назад свою прегарну голову, прикусивши білосніжними зубами свою прекрасну нижню губу, — мовби зненацька відчувши отруйне жало

змії, — і не здіймаючи з обличчя хусточки, щоб не виявити перед ним свого пекучого жалю.

— Скажи мені одне слово! — промовив Андрій і взяв її за едвабну руку. Яскристе полум'я перебігло по його жилах від того дотику, і стиснув він руку, що, безвладна, лежала в його руці.

Але вона мовчала, не відтуляючи хустки від свого лица, й сиділа непорушне.

— Чом же ти така смутна? Скажи мені, чом ти така смутна? Кинула геть вона від себе хустку, відгорнула своє довге волосся, що налазило їй на очі, і вся розлилася жалощами, вимовляючи їх тихим-тихим голосом, немов той вітрець, що, знявшись теплого вечора, промайне гущиною прибережного очерету: зашелестять, забринять і полинуть раптом сумно-жалібні звуки, і ловить їх з незбагненим смутком замілілий перехожий, не чуючи ані тихого згасання вечора, ні веселих здалеку пісень, що їх співають, вертаючи з поля, жінці, ні далекого торохтіння возів.

— Чи ж не судилися мені довічні жалі? Чи не бідолашна мати, що породила мене на світ? Чи не гірка доля мене колисала? Чи ж не лютий ти кат мій, моя жорстока доле? Всіх ти привела до моїх ніг: найкращих з-поміж шляхетства, найбагатіших панів, графів, чужоземних баронів і весь цвіт нашого лицарства. Всім їм було вільно мене кохати й за велике щастя кожен із них мав би моє кохання. Досить мені було тільки махнути рукою, і кожен із них — найвродливіший і найкращого роду — став би моїм чоловіком. І до жодного з них не причарувала ти мого серця, жорстока моя доле; а причарувала моє серце, обминувши найкращих лицарів землі нашої, до чужого, до ворога нашого. За віщо ж ти, Пречиста Божа Мати, за які гріхи, за які тяжкі провини так невблаганно й немилосердно мене караєш? У достатку, в розкошах минали мої дні; найкращі, найдорожчі страви й солодкі вина були мені до вибору, і навіщо все те було? Задля чого? Задля того, щоб нарешті померти лютою смертю, якою не помирає навіть останній жебрак у королівстві? Та мало, що судилася мені така страшна доля; мало того, що перед своїм економ я мушу бачити, як мають померти в невимовних муках батько з матір'ю, за яких я двадцять разів життя своє віддала б; мало цього всього: треба ж було, щоб перед своїм кінцем довелося мені почути слова й побачити кохання, яких ще зроду я не бачила й не чула. Треба ж, щоб він своїми словами розшматував надвоє моє серце, щоб гірка його частина була ще гіркіша, щоб іще жалькіше було мені мого молодого віку, щоб іще страшнішою здавалася мені моя смерть і щоб ще більше, вмираючи, дорікала я тобі, жорстока моя доле, і тобі, — прости мої провини, — Свята Божа Мати!

І коли змовкла вона, глибока безнадія проступила на її обличчі; болючим жалем заговорила кожна його рисочка, і все, від сумно похиленого чола й спущених очей до сліз, що завмерли й висохли на тихо спломенілих її щоках, усе, здавалося, промовляло: "Нема щастя на цьому обличчі!"

— Не чувано в світі, не можна, не бувати тому, — промовив Андрій, — щоб найвродливіша і найкраща з-поміж усіх жінок зазнала такої тяжкої долі, коли вона народилася на те, щоб перед нею, як перед святинею, схилялося все, що є найкращого на світі. Ні, ти не помреш! Не тобі помирати!

Присягаюся своїм народженням і всім, що мені миле на світі, ти не помреш! А коли випаде так, що вже нічим — ні силою, ні молитвою, ані мужністю — незмога буде відвести гіркої долі, то ми помremo разом, і перше помру я, помру перед тобою, біля твоїх прекрасних колін, і хіба вже мертвого розлучать мене з тобою.

— Не дури, лицарю, ні себе, ні мене, — промовила вона, тихо хитаючи прекрасною головою своєю. — Знаю, на превеликий мій жаль, дуже добре знаю,

що не вільно тобі кохати мене; і знаю, який обов'язок і заповіт твій, — тебе кличуть батько, товариші, вітчизна, а ми — твої вороги. — А що мені батько, товариші й вітчизна? — мовив Андрій, стрепенувши головою й випроставши стрункий, як явір над водою, свій стан. — Тож коли так, то ось що: нема в мене нікого! Нікого, нікого! — промовив він тим самим голосом і підтвердив мовлене таким рухом руки, яким упертий, непоборний козак виявляє звагу вчинити справу нечувану й для когось іншого неможливу. — Хто сказав, що моя вітчизна Україна? Хто дав мені її за вітчизну? Вітчизна є те, чого шукає наша душа, що для неї наймиліше. Моя вітчизна — ти! Ось моя вітчизна! І понесу я вітчизну цю в серці моїм, понесу її, доки стане мого віку, і подивлюся — хай хто-небудь з козаків вирве її звідтіля! Я все, все, що є на світі, продам, віддам, занапащу за таку вітчизну!

На мить скам'янівши, як прекрасна статуя, дивилася вона йому у вічі, тоді раптом заридала і з тією дивовижною жіночою відвагою, на яку буває здатна лише безкорисливо великодушна жінка, створена для прекрасного сердечного поривання, кинулася вона йому на ший, обійнявши його білосніжними, дивовижними руками, заридала. Тієї миті на вулиці почулися невиразні крики в супроводі сурми й литаврів. Але він не чув їх. Він чув лише, як її чудові уста обвівали його запашним теплом свого дихання, як її сльози потоками стікали йому на лице і її пахуче розсипане волосся оповило його всього своїм темним блискучим шовком.

Тієї хвилині вбігла до них з радісним криком татарка. — Врятовані, врятовані! — нестямно вигукувала вона. — Наші пробилися в місто, привезли хліба, пшона, борошна і зв'язаних запорожців!

Та не чув ніхто з них, які то "наші" пробилися в місто, що привезли з собою і яких зв'язали запорожців. Сповнений неземних почувань, Андрій поцілував духмяні уста, що припали до його щоки, і не zostалися без відповіді духмяні уста. Вони одізувалися тим самим, і в цьому, злитім в одно, поцілункові відчулося те, що один лише раз у житті дається відчутти людині.

І пропав козак! Пропав для всього козацького лицарства! І не бачити йому вже ані Запорожжя, ані батьківських хуторів своїх, ані церкви Божої! А Україні не бачити найхоробрішого з синів своїх, що взялися її боронити. Вирве старий Тарас сиве пасмо зі своєї чуприни і прокляне і день, і час, коли породив на свою ганьбу такого сина.

VII

Галас і надзвичайна метушня зчинилися в запорозькому таборі, Спершу ніхто не міг зрозуміти, як то трапилося, що військо прорвалося в місто. Нарешті виявилось, що весь Переяславський курінь, розташований перед бічною міською брамою, був п'яний, як ніч, отож і не диво, що половину його перебито, а другу пов'язано, перше ніж усі змогли довідатись, у чім річ. Поки ближчі курені, розбуркані криком, встигли вхопити зброю, військо вже входило в браму і останні ряди відстрілювалися від сонних, напівпротверезілих запорожців, що безладною юрбою кинулися на них. Кошовий дав наказ зібратися всім, і коли всі стали в коло і, скинувши шапки, затихли, він почав так:

— То ось воно що, панове-братове, трапилося цієї ночі, ось до чого призвела горілка! Ось яку наругу нам ворог учинив! У вас, видно, вже така поведенція: коли дозволиш більше михайлика випить, то ви вже ладні так надудлитися, що ворог христового вояцтва не те що штани здійме з вас, а навіть начхає вам у саму пику, то й того не почуєте.

Козаки стояли, похиливши голови, бо почували свою провину; тільки Незаймаківський курінний отаман Кукубенко озвався.

— Постривай, батьку отамане! — промовив він. — Хоч воно й не велить закон на військовій раді перечити кошовому, як він каже слово, та коли діло не так, то вже вибач. Не зовсім справедливо дорікав ти всьому християнському війську. Козаки були б винні, навіть заслужили б смертної кари, коли б напились у поході, на війні, на важкій праці, але ми товклися без діла, марно тинялися перед містом. Ні посту, ні іншого християнського закону не було, то нема нічого дивного, що на безділлі чоловік нап'ється. Гріха тут нема. А от краще ми покажімо їм, як на сонних та невинних людей нападати. Перше добре били, а вже тепер так наб'ємо, що й п'ят додому не донесуть. Річ курінного отамана сподобалася козакам. Вони попідводили зовсім уже понурені голови й дехто вдячно кивнув головою, промовивши:

— Добре сказав Кукубенко!

А Тарас Бульба, що стояв недалеко від кошового, промовив:

— А що, батьку кошовий, мабуть, чи не правду сказав Кукубенко? А ти що на це?

— А ось що! Скажу: щасливий і батько, що породив на світ такого сина. Ще не велика мудрація сказати докірливе слово, а більша мудрість таке слово мовити, яке, не познувшись з біди чоловіка, підбадьорило б його, додало б йому духу, як остроги додають духу коневі після водопою. Я сам хотів був потім сказати вам слово на розраду, та Кукубенко випередив мене.

— Добре сказав і кошовий! — почулося поміж лавами запорожців. — Добре слово! — промовили й інші. І найсивіші, що стояли, як сиві голуби, і ті кивнули головою й, моргнувши сивим вусом, тихо прогомоніли: — Добре слово сказав! Добре!

— Слухайте ж, панове, далі, — озвався знову кошовий. — Брати фортецю, лазити та підкопуватись, як то роблять чужоземні, німецькі майстри, — хай їй дідько з такою роботою! І не годиться, й не козацьке це діло. Та ще маймо на увазі те, що ворог увійшов до міста з невеликими запасами: возів щось було з ними небагато. Люд у місті голодний, тож усе з'їсть за одним махом, та й коням також сіна... навіть не знаю, хіба з неба на вила кине їм який-небудь їхній святий... тільки про те хіба ще Бог знає; а ксьондзи їхні тільки на слова мастаки. Чи по те, чи по інше, а вони повинні вийти з міста. Отож розділяйтеся на три гурти й ставайте на три шляхи перед трьома брамами. Перед головною брамою п'ять куренів, перед іншими по три курені. Дядьківський і Корсунський курені на засідку! Полковник Тарас із полком на засідку! Титарівський і Тимошівський курені на запас із правої руки обозу! Щербинівський і Стебликівський горішній — із лівої руки! Та виходьте з лави, панове-молодці, котрі гостріші на язик, подражнити трохи ворога! Лях пустоголовий і гоноровитий: не витерпить глузування, то, може, ще й сьогодні всі вони вийдуть з брами.

Курінні отамани, обдивіться гарненько курені: у кого замало людей, додати з тих, що лишилися від Переяславського. Перегляньте все ще раз! Дайте на кожного козака по чарці горілки й по хлібині! Але я так думаю, що кожний ще від учорашнього не голодний, бо ніде правди діти, — понаїдалися всі так, що я дивуюсь, як ніхто вночі не луснув. І ще один наказ: коли який-небудь жидюга-шинкар продасть козакові хоч один кухоль горілки, то я приб'ю йому, собаці, на саме чоло свиняче вухо й повішу його догори ногами! До праці ж, братове! До праці!

Так порядкував кошовий, і всі, вклонившись йому в пояс і не надягаючи шапок, подалися до своїх возів і таборів, і аж відійшовши вже далеко, понадягали знов шапки.

Усі почали готуватися: пробували шаблі та палаші, насипали порошу з мішків у порохівниці, відкочували й ставили вози, кульбачили коней.

Ідучи до свого полку, Тарас думав і ніяк не міг додуматися, де дівся Андрій: чи полонили його разом з іншими і сонного зв'язали? Тільки ж де там: не такий він, щоб живим їм дався в руки. Поміж убитими козаками також не було його видко. Тяжко замислився Тарас і йшов попереду свого полку, не чуючи, що його давно вже хтось кликав.

— Кому там мене треба? — спитав він нарешті, отямившись. Перед ним стояв жид Янкель.

— Пане полковнику, пане полковнику! — белькотав жид, хапаючись і уриваючи мову, немов би хотів звірити щось важливе. — Я був у місті, пане полковнику!

Тарас глянув на жида і здивувався, що той уже встиг побувати в місті.

— Який же тебе чорт туди заніс?

— Я зараз розкажу, — промовив Янкель. — Як тільки я почув уранці галас і козаки почали стріляти, я вхопив лапсердак і, не надягши його, побіг туди бігом! Дорогою вже надяг його в рукави, бо хотів швидше довідатися, що то за галас і чого козаки вдосвіта зчинили стрілянину. Я взяв та й прибіг аж до самої брами якраз тоді, коли вже останнє військо входило в місто.

Дивлюся — поперед загону пан хорунжий Галандович. Він мій давній знайомий: ще три роки тому був позичив у мене сто червінців. Я за ним, буцімто щоб гроші в нього виправити, і увійшов разом із ними в місто.

— Як же це: увійшов у місто та ще й гроші хотів виправити? — спитав Бульба.

— І він тебе не звелів повісити, як собаку?

— А їй-богу, хотів повісити, — відповів жид, — уже його служники були зовсім ухопили мене й накинули мотузку на ший, але я відпросився в пана, сказав, що підожду з грішми, скільки пан сам схоче, й пообіцяв, що ще позичу, аби тільки він поміг мені виправити борги з інших лицарів; бо у пана хорунжого, — я скажу панові правду, — нема ані червінця в кишені. Хоч він має й хутори, і садиби, і аж чотири замки, та й степової землі аж до Шклова, а грошей у його так само, як і в козака, ані-ані. І тепер, коли б не озброїли його брацлавські жиди, ні з чим було б йому й на війну виїхати. Він і на сеймі через те не був.

— І що ж ти робив там у місті? Бачив наших?

— Аякже! Наших там багато: Іцько, Рувим, Шмуль, Самуйло, Хайвалох, жид-орендар...

— Та хай вони западуться! — гукнув, розсердившись, Тарас. — Що ти мені пхаєш під носа своє жидівське кодро! Я питаю тебе про наших запорожців.

— Наших запорожців не бачив. А бачив самого пана Андрія.

— Андрія бачив? — аж крикнув Бульба. — Що ж ти не кажеш, де ти його бачив? У льоху? В ямі? Зганьбленого? Зв'язаного?

— І хто ж би посмів зв'язати пана Андрія? Тепер він такий пишний лицар... Далебі, я його й не пізнав! І наплічники в золоті, і нарукавники в золоті, і верцадло в золоті, і шапка в золоті, і на поясі золото, і скрізь того золота, і все золото. Так, як сонце навесні, коли в городі всяка пташка свище та співає і травичка пахне, так тепер і пан Андрій — увесь сяє в золоті. І коня йому дав воєвода найкращого: двісті червінців коштує самий кінь.

Бульба остовпів.

— Навіщо ж він надяг чуже вбрання?

— Того, що воно краще, того й надяг... І сам їздить, і з ним інші їздять; і він навчає, і його навчають. Як найбагатший польський пан!

— Хто ж його присилював?

— Або ж я кажу — присилював? Хіба пан не знає, що він своєю волею перейшов до них?

— Хто перейшов?

— Пан Андрій.
— Куди перейшов?
— Та до них перейшов. Він уже тепер зовсім їхній.
— Та брешеш ти, свиняче вухо!
— Як же то можна, щоб я брехав? Хіба я дурний брехати? На свою б голову брехав? Хіба я не знаю, що жиди повісять, як собаку, коли він збреше перед паном?
— Виходить, по-твоєму, що він продав віру, продав вітчизну?
— Я ж не кажу, щоб він там продавав щось: я сказав тільки, що він перейшов до них.
— Брешеш, чортів жиде! Не було ще такого на християнській землі. Ти вигадуєш, собако!
— Хай мої пороги травою поростуть, коли я вигадую! Хай кожне плюне на могилу батька мого, матері, тестя, і батькового батька, і батька матері моєї, коли я вигадую. Як панська воля, то я навіть скажу, через що він перейшов до них.
— Через що?
— У воеводи є дочка-красуня. Святий Боже, яка красуня! Тут жид усякими способами почав виявляти красу панночки на своїм обличчі: розставив руки, прищулив око і скривив набік рота, немовби щось дуже смачне покуштував.
— Ну то що з того?
— Він задля неї і вчинив це, перейшов до них. Коли чоловік закохається, то він тоді мов підшва: її як намочиш у воді, то гни як хочеш — вона буде гнутися.
Тяжко замислився Бульба. Згадав він, що справді велику силу має квота жінка, що багато дужих душ вона погубила, що податлива на жіночу звабу удача в Андрія; і стояв він довго, мов укопаний, на одному місці.
— Слухайте, пане, я все розкажу панові, — мовив далі жид. — Тільки-но почувши гвалт і побачивши, що вони входять до міської брами, я вхопив про всяк випадок із собою низку перлів, бо в місті є красуні і шляхтянки, а коли є красуні і шляхтянки, подумав я, то їм хоч і їсти нічого, а перли куплять. І як тільки слуги хорунжого пустили мене, я побіг до воеводи в двір продавати перли. Розпитався про все в служниці-татарки. "Буде весілля зараз, як тільки проженуть запорожців. Пан Андрій обіцявся прогнати запорожців".
— І ти не вбив його на місці, того чортового сина? — гукнув Бульба.
— За віщо ж убивати? Він перейшов самохіть. Що чоловік винен? Де йому краще, туди й перейшов.
— І ти бачив його в лице?
— Їй-богу, в саме лице! Такий гарний вояк! Кращий за всіх. Дай йому Боже здоров'я, мене відразу пізнав, і коли я підійшов до нього, він і каже мені...
— Що ж він каже?
— Він каже... перше кивнув пальцем, а тоді вже каже: "Янкелю!" А я: "Пане Андрію!" — кажу. "Янкелю, скажи батькові, скажи братові, скажи всім козакам, скажи запорожцям, скажи всім, що батько — тепер мені не батько, брат — не брат, товариші — не товариші і що я з усіма ними буду битися, з усіма буду битися!"
— Брешеш, чортів Юдо! — несамовито крикнув Тарас, зовсім не пам'ятаючи себе. — Брешеш, собако! Ти й Христа розіп'яв, проклятий від Бога лиходію! Я тебе вб'ю, сатано! Тікай відсіля швидше, а ні — тут тобі й смерть!
І, промовивши це, Тарас вихопив шаблю. Зляканий жид прожогом кинувся геть, скільки сили було в його тонких сухих литках. Довго біг він, не оглядаючись, козацьким табором, а тоді ще далеко чистим полем, хоч Тарас і

не гнався за ним, розміркувавши, що не слід на першому, хто нагодився, зганяти свою злість.

Тепер згадав він, що бачив минулої ночі Андрія, який переходив табором із якоюсь жінкою, і похилив сиву голову, а все ж ще не хотів вірити, щоб могло статися таке ганебне діло, щоб його син, його рідна дитина, продав і віру, й душу свою.

Нарешті повів він свій полк у засідку й сховався з ним за лісом, який ще один і залишався не спалений козаками. А запорожці, і піші, й кінні, зайняли три шляхи перед трьома брамами. Один за одним посунули курені: Уманський, Поповичівський, Канівський, Стебликівський, Незаймаківський, Гургузів, Титарівський, Тимошівський. Тільки Переяславського не було. Дуже курнули козаки і прокурили свою долю. Хто прокинувся зв'язаний в руках у ворога, дехто й зовсім не прокинувся, сонний перейшов у сиру землю, а сам курінний отаман Хліб без шароварів і жупана опинився в лядському полоні. З міста почули рух у козацькому таборі. Усі сипнули на вал, і перед очима в козаків постала враз жива картина: польські лицарі, один за одного краший, стояли на валу. Мідяні шоломи, оздоблені білим, мов той лебідь, пір'ям, сяяли, як сонце. На інших були легенькі шапочки, рожеві й блакитні, з перегнутими набакир верхами; кунтуші з вильотами, шиті золотом і просто облямовані шнурками; у тих шаблі і зброя в дорогій оправі, за яку великі гроші платили пани, — і багато іншого вбрання. Спереду чванькувато стояв, у червоній шапці з золотом, буджацький полковник. Дебелий був полковник, вищий і грубший за всіх, широкий, дорогий кунтуш ледве сходився на череві. З другого боку, ближче до бокової брами, стояв другий полковник, невеличкий чоловічок, сухий, як тріска; але маленькі меткі очі його дивилися пильно з-під насуплених густих брів, і вертівся він швидко на всі боки, жваво показуючи тонкою сухорлявою рукою своєю та віддаючи накази; видно було, що, незважаючи на своє дрібне тіло, він добре знав військову справу. Недалечке від нього стояв хорунжий, довжелезний, з густими вусами й таким червоним лицем, що аж занадто: любив пан міцні меди і не дурень був погуляти. І багато було видно за ними всякої шляхти, озброєної хто на свої червінці, хто на королівський скарб, хто на жидівські гроші, заставивши все, що тільки знайшлося в прадідівських замках. Чимало було і всяких сенаторських дармоїдів, яких брали з собою сенатори на обіди задля панської пихи і які крали зі столу й креденсів срібні келехи й після сьогоднішнього величання другого дня сідали на передки правити кіньми у якого-небудь пана. Було там усячини. Інший раз і випити не було за віщо, а на війну всі причепурилися.

Козацькі лави стояли тихо перед мурами. Не було ні на кому золота; хіба де-не-де блищало воно на держаків шабель та на мушкетах. Козаки не любили пишно вбиратися на війну; прості були на них кольчуги й свити, і далеко чорніли та червоніли чорні, червоноверхі їхні смушеві шапки.

Двоє козаків виїхало наперед із запорозьких рядів: один іще зовсім молодий, другий старіший, обидва гострі на язик і в ділі теж не з остатніх: Охрім Наш і Микита Голокопитенко.

Слідом за ними виїхав і Демид Попович, кремезний козак, що вже давно вештався на Січі, бував і під Адріаноподем і не раз був лихом битий на своїм віку: горів у вогні і пригнався на Січ обсмажений, з почорнілою головою та обгорілими вусами; але знов убрався в силу на Січі Попович, пустив за вухо оселедець і викохав густі й чорні, як смола, вуса. І вдатний був на в'їдливе слово Попович.

— А красні жупани на всьому війську, та хотів би я знати, чи красна сила у війська?

— Ось я вас! — гукав зверху дебелий полковник. — Усіх перев'яжу! Віддавайте, хлопи, зброю та коней. Бачили, як я перев'язав ваших? Виведіть їм на вал запорожців!

І вивели на вал скручених мотузками запорожців. Попереду всіх був курінний отаман Хліб, без шароварів та верхнього одягу, — так, як ухопили його п'яного. Понурих голову свою донизу отаман, соромлячися голизни своєї перед своїми ж козаками й того, що попався в неволю, як той собока, сонний. І за одну ніч посивіла його міцна голова.

— Не журися, Хлібе! Визволимо! — гукали йому знизу козаки.

— Не журися, друзяко! — озвався курінний отаман Бородатий. — Не велика твоя провина, що тебе вхопили голого: біда може трапитися з кожним чоловіком; але сором їм, що виставили тебе на ганьбу, не прикривши хоч чим-небудь твоєї голизни.

— Знати, що з вас хоробре військо на сонних людей! — казав, поглядаючи на вал, Голокопитенко.

— Ось постривайте, ми вам пообрізуємо чуби! — відповідали їм згори.

— А хотілося б мені подивитися, як вони нам пообрізують чуби! — промовив Попович, повертаючись перед ними на коні, а потім, подивившись на своїх, додав: — А що ж, панове! Може, й справді ляхи правду кажуть, бо як виведе їх отой черевань, їм усім буде добрий захисток.

— А чого ж, ти думаєш, їм буде добрий захисток? — спитали козаки, знаючи, що Попович запевне вже щось їм утне.

— А того, що позад нього заховається все їхнє військо і вже дідька лисого дістанеш кого-небудь списом з-поза його черева! Усі козаки зареготали, і довго ще декотрі з них хитали головою, приказуючи:

— Ну й Попович! Уже як зав'яже кому слово, то тільки ну... Та так і не сказали козаки, що таке "ну".

— Відступайте, відступайте швидше від муру! — закричав кошовий, бо ляхи, здавалося, не витерпіли глузів і полковник махнув рукою.

Тільки-но козаки од'їхали, як з валу вдарили картеччю. На валу заметушилися, з'явився верхи сам сивий воевода. Брама відчинилася, і з неї виступило військо. Попереду виїхали рівним шиком гусари в золотом вишитому вбранні, за ними панцерне військо, тоді латники зі списками, потім усі в мідяних шоломах, а далі, нарізно, значні шляхтичі, кожний одягнений по-своєму. Горда шляхта не бажала ставати у лави аби з ким, і в кого не було загону, той їхав сам зі своїми служниками. Потім знов лави, і за ними виїхав хорунжий; за ним знов лави, і виїхав дебелий полковник; а позаду вже всього війська виїхав останнім низенький полковник.

— Не давайте їм, не давайте їм шикуватися і ставати в лави! — гукав кошовий. — Зразу налягайте на них усіма куреннями! Кидайте всі інші брами! Титарівський курінь, налягай збоку! Дядьківський курінь, нападай з другого. Напирайте в потилицю, Кукубенко й Паливодо! Мішайте їхні лави, не давайте їм шикуватися!

І вдарили з усіх боків козаки, збили, змішали ляхів і самі змішалися. Не дали навіть зчинити стрілянину: пішло діло на шаблі та на списи. Всі збилися в одну купу, й кожному випала нагода показати себе.

Демид Попович трьох заколов посполитих та двох найкращих шляхтичів збив із коней, примовляючи:

— Оце добрі коні! Давно вже мені хотілося мати таких коней. І погнав коней далеко в степ, гукаючи козакам, що стояли осторонь, щоб перейняли їх. Потім знов пробився в купу, налетів знов на збитих із коней шляхтичів; одного вбив, а другому накинув аркана на ший, прив'язав до кульбаки й поволік його по всьому полю, знявши з нього шаблю з коштовним держакom і відв'язавши від череса повний гаман з червінцями.

Кобіта, добрий козак і молодий ще, зчепився також з одним із найхоробріших польських шляхтичів, і довго билися вони, схопившись рукопаш. Подужав був уже козак і, зборовши ворога, вдарив гострим турецьким ножом у груди, але й сам не вберігся: раптом вліпила його гаряча куля у скроню. Звалив його найзначніший із панів, прегарний і давнього князівського роду лицар. Стрункий, як молода тополя, літав він на буланому коні своєму і багато вже показав шляхетської лицарської відваги: двох запорожців розрубав надвоє, Федора Коржа, доброго козака, перекинув разом з конем, стрельнув по коневі й дістав списом козака; багатьом постинав голови й руки і звалив козака Кобіту, загнавши йому кулю у скроню.

— Ось із ким хочеться мені помірятися, чий батько дужчий! — гукнув Незаймаківський курінний отаман Кукубенко. І, припустивши коня, налетів на нього ззаду й так галаснув, що всі, хто був поблизу, здригнулися від того несамовитого крику. Лях хотів обернути свого коня, щоб стати чолом до нього, але не послухався кінь: зляканий страшним гуком, кинувся вбік, і дістав його кулею з мушкета Кукубенко. Ввійшла межі плечі йому гаряча куля, і звалився лях з коня. Але й тут ще не піддався, усе силкувався рубнути ворога, та ослабла рука і впала разом із шаблею. А Кукубенко взяв у обидві руки свій важкий палаш і загнав його в сполотнілі вже уста ляхові, й вибив два, як перлове намисто, зуби палаш, розітнув надвоє язика, розтрошив горловий хребець і далеко ввігнався в землю. Так і прибив він його там, як цвяхом, навіки до сирої землі. Мов потужне джерело, ринула вгору червона, як калина над річкою, шляхетна кров і залила весь шитий золотом жовтий кунтуш його. А Кукубенко вже кинув його й пробився зі своїми незаймаківцями до іншого гурту.

— Ач, яке вбрання коштовне покинув! — промовив уманський курінний отаман Бородатий і подався від своїх до місця, де лежав убитий Кукубенком шляхтич. — Я семеро вже вбив шляхтичів своєю рукою, а такого вбрання ще ні на кому не бачив.

І повабився на здобич Бородатий: нагнувся, щоб поздіймати з убитого дорогі шати, вийняв уже турецький ніж, оздоблений самоцвітами, відв'язав од череса гаман з червінцями, зняв із грудей торбинку з тонкою білизною, коштовним сріблом і кучериком дівчини, обережно схованим на спомин. І не почув Бородатий, як налетів на нього ззаду червононосий хорунжий, якого він був уже раз збив з коня й лишив йому добрий рубець на спомин. Розмахнувся хорунжий з усієї руки й рубонув Бородатого шаблею по нахиленій шиї. Не довело до добра козака зазіхання на здобич: покотилася могутня голова й упало безголове тіло, далеко навколо заросивши землю. Полинула у вирій сувора козацька душа, похмура й гнівна, та ще й дивуючись, що так рано вилетіла з такого дужого тіла. Та не встиг ще хорунжий ухопити отаманову голову за чуба, щоб прив'язати до сідла, як уже нагодився й суворий месник.

Немов той шуліка, що колами ширяє в небі на дужих крилах, а тоді враз зупиняється на одному місці, не згортаючи крил, і звідти стрілою шугає на перепела, який розкричався біля самого шляху, — так Тарасів син Остап налетів раптом на хорунжого й накинув йому мотузку на шию. Почервоніло ще дужче й так червоне лице хорунжого, коли зашморгнула йому горлянку міцна петля; ухопився він був за пістоль, але судомно зведена рука не змогла добре націлитись і куля даремно полетіла в поле. Остап тут-таки від його ж сідла одв'язав шовковий шнур, який хорунжий возив із собою на бранців, зв'язав йому руки й ноги, причепив кінець шнура до сідла й потяг його через поле, скликаючи гучно всіх козаків Уманського куреня, щоб ішли віддати останню шану своєму отаманові.

Як почули уманці, що їхнього курінного отамана Бородатого нема вже на світі, покинули поле бою й прибігли поховати його тіло. І тут-таки почали радитися, кого їм вибрати за курінного. Нарешті сказали:

— Та нащо радитися? Кращого нам не знайти курінного, як Бульбенко Остап: він хоч і молодший за всіх нас, але розум має, як у старого.

Остап, скинувши шапку, подякував усім козакам-товаришам за честь. Він не відмовлявся ні молодістю, ні молодим розумом, знаючи, що під гарячий час на війні не до того, а зразу повів їх просто на ляхів і навів усім показав, що не дурно його обрали за отамана. Побачили ляхи, що вже непереливки, відступили й перебігли поле, щоб зібратися на другім кінці його. А низенький полковник махнув рукою чотирьом свіжим сотням, що стояли осібно біля самої міської брами і вдарили звідтіля картечю на козацькі гурти. Але мало кого дістали: кулі сипнули по волах козацьких, що боязко дивилися на бій. Заревіли злякані воли, повернули на козацький табір, поламали вози й багатьох потоптали. Але Тарас саме тоді вискочив із засідки зі своїм полком і, закричавши, кинувся їм навперейми. Повернула тоді злякана криком оскаженіла черета назад, кинулася на лядські полки, перевернула кінноту і все зім'яла й розкидала.

— Ой, спасибі ж вам, воли! — гукнули запорожці. — Служили ви нам добре у поході, а тепер ще й на війні послужили! — І вдарили ще дужче на ворога. Багато ляхів тоді перебили. Багато козаків показало себе: Метелиця, Шило, обидва Писаренки, Вовтузенко й чимало інших. Побачили ляхи, що до скрути доходить, викинули корогву й гукнули, щоб відчиняли мерщій міську браму. Зарипіла, відчиняючись, залізом кована брама і впустила збитих у гурт, як овець у кошару, стомлених, закурених вершників. Дехто з запорожців погнався був за ними, але Остап зупинив своїх уманців, промовивши: — Далі, далі, пани-браття, від мурів! Не годиться наблизитися до них. І справді тієї ж миті з мурів гримнули гармати й посипали всім, що попало, й багатьом дісталося на горіхи. Тоді саме під'їхав кошовий і похвалив Остапа, промовивши:

— Новий отаман, а веде військо немовби старий! Оглянувся старий Бульба подивитись, який там новий отаман, і побачив, що перед уманцям веде на коні Остап, заломивши набакир шапку, з отаманським пірначем у руці.

— Чи ти бач, який! — сказав Тарас, дивлячись на нього; і зрадив старий, і почав дякувати уманцям за те, що вони так ушанували його сина.

Козаки знов одступили, готуючись іти до таборів, а на міському валу знов з'явилися ляхи, вже в подертих опанчах.

Запеклася кров на багатьох коштовних кунтушах, і порохом припали гарні мідяні шоломи.

— А що, пов'язали? — гукнули їм знизу запорожці.

— Ось я вас! — усе так само кричав згори дебелий полковник, показуючи мотузку; і все ще не переставали нахвалятися закурені, стомлені вояки, а задерикуватіші перекидалися з обох боків гострими словами.

Нарешті всі порозходилися. Хто ліг одпочивати, утомлений битвою; хто присипав землею свої рани і дер, щоб перев'язати їх, хустки та коштовне вбрання, зняте з убитого ворога. Інші, що були бадьоріші, почали зносити тіла й віддавати їм останню честь: шаблями, списами копали могили; шапками, полами вибирали землю; склали чесно козацькі тіла й засипали їх свіжою землею, щоб круки та хижі орли їм очей не видзьобували. А лядські тіла, поприв'язувавши десятками до хвостів диких коням, пустили по всьому полю, і довго потім гналися за ними, шмагаючи їх по боках. Оскаженілі коні тікали борознами та горбами, через яри та протоки, і бились об землю закривавлені й пилом припорошені лядські трупи.

Потім посідали кружкома всі курені вечеряти й довго гомоніли про діла та звияти, що випали кожному з них на вічний спомин людям прийшлим та нащадкам. Довго не лягали вони; а найдовше не лягав старий Тарас, усе міркуючи, чому Андрія не було поміж ворожим вояцтвом. Чи сумління не пустило Юду вийти супроти своїх, чи жид одурив і він просто попався в неволю. Але раптом згадав Тарас, що занадто було прихильне серце Андрієве до жіночої зваби, й защеміло його старе серце й тяжко залявся він у душі супроти польки, що причарувала його сина. І виконав би він свою клятьбу: не подивився б він на її красу, витяг би її за густу, пишну косу й поволик по всьому полю поміж усіма козаками. І потовквся б об землю, закривавлені і порохом приладі, її чудові груди та плечі, блискучі, як той нетанучий сніг, що вкриває гірські верховини. Роздер би він на шматки її пишне, прекрасне тіло. Але не відав Бульба, що готує Бог людині на завтра, і почав він дрімати й нарешті заснув.

А козаки все ще гомоніли поміж собою, і цілу ніч стояла біля багаття, розглядаючися пильно на всі боки й очей не стуляючи, твереза варта.

VIII

Ще сонце не дійшло до половини неба, як усі запорожці зібралися на раду. З Січі прийшла вістка, що татари, поки не було козаків, пограбували там усе, викопали скарб, який козаки тримали у схові під землею, перебили й забрали в полон усіх, хто залишався, і, захопивши гурти худоби і табуни коней, погнали все до Перекопу. Один тільки козак, Максим Голодуха, видобувся дорогою з татарських рук, заколов мурзу, одв'язав у нього торбу з цехинами й на татарському коні в татарському одязі півтора дня й дві ночі втікав од погоні; загнав на смерть коня, пересів дорогою на другого, загнав і того і вже на третьому приїхав до запорозького табору, дізнавшись дорогою, що запорожці були під Дубном. Тільки й устиг він оповістити про те, що трапилось, але чого таке лихо скоїлося, чи курнули своїм звичаєм запорожці, що залишалися на Січі, й п'яні попались у полон, і як татари дізналися, де був закопаний військовий скарб, – того нічого не сказав він. Дуже стомлений був козак, розпух увесь, лице обпалило йому сонцем та вітром; упав він з коня й заснув міцним сном.

У такій пригоді водилося в запорожців зараз таки гнатися за напасниками, щоб наздогнати їх ще в дорозі, бо бранці могли вже опинитися на базарах Малої Азії, в Смирні, на Криті-острові і Бог знає, де ще з'явилися б чубаті запорозькі голови. Ось через що зібралися запорожці. Всі до одного стояли вони в шапках, бо поприходили не того, щоб слухати отаманські накази, а зібралися на раду, як рівні поміж собою.

– Давайте раду спершу старші! – загукали в гурті.

– Хай дає раду кошовий! – загомоніли інші. І кошовий, скинувши шапку, вже не так, як старшина, а як товариш, подякував усім козакам за честь і почав:

– Багато є між нас і старших, і на раду мудріших, але коли мене вшанували, то ось яка моя буде рада: не гаючи часу, гнатися за татариним. Бо ви, товариство, й самі знаєте, що то за людина татарин: він не буде з награбованим добром дожидати нас, а миттю розсіє його так, що й сліду не знайдеш. Отож моя рада – йти. Тут ми вже погуляли. Ляхи знають уже, що таке козаки; за віру, скільки сили мали, помстилися, а поживи з цього голодного міста небагато. Отож моя рада – йти.

– Йти! – гомоном розляглося по запорозьких куренях. Але Тарасові Бульбі не до душі була така рада, і насупив він ще нижче на очі свої чорні, сивиною взяті брови, немов ті куші, що поросли по високій маківці гори і вершечки яких занесено голчастим північним інеєм.

— Ні, неправдива твоя рада, пане кошовий! — промовив він. — Ти не те кажеш: видко, забув, що в полоні тут zostаються наші, захоплені ляхами? Ти хочеш, мабуть, щоб ми потоптали найперший, святий закон товариський: покинули братів своїх на те, щоб із них живих здерли шкуру або, пошматувавши на клапті їхнє козацьке тіло, розвозили б їх по містах і селах, як уже зробили вони з гетьманом та найкращими лицарями українськими. Хіба мало вони учинили наруги над нашою святинею? Що ж ми таке, питаю я всіх вас? Який же то в біса козак, що кинув товариша в пригоді, кинув його, як собаку, пропадати на чужині? Та коли вже на те пішло, що всяк із вас має за ніщо козацьку честь, воліє, щоб кожен міг плюнути йому у вічі й дорікнути лихим словом, то мені не дорікне ніхто. Я сам залишаюся! Завагалися кругом запорожці.

— А хіба ти забув, бравий пане полковнику, — промовив тоді кошовий, — що в татарів у руках теж наші товариші, що коли ми тепер їх не визволимо, то життя їхнє буде запродане в довічну неволю поганцям, а це ще гірше від лютої смерті? Хіба ти забув, що у них тепер увесь наш скарб, християнською кров'ю здобутий?

Замислилися всі козаки, не знавши, що сказати. Не хотілося нікому з них здобути собі лиху славу. Тоді вийшов наперед найстаріший за всіх роками в Запорозькому Війську Касян Бовдюг. У великій пошані був він у всіх козаків; двічі вже вибирали його кошовим, і на війні він був дуже добрий козак, але давно вже постарів і не бував ні в яких походах; не любив він і поради давати нікому, а любив старий вояка лежати на боці в козацькій колі й слухати оповідки про всяку бувальщину та козацькі походи. Ніколи не вступав він до їхніх розмов, а тільки слухав та притискав пальцем попіл у своїй носогрійці, якої ніколи не випускав з рота, і довго сидів він потім, приплющивши очі, і ніколи не знали козаки, чи спав він, чи й далі слухав. Усі походи зоставався він удома на Січі, а цього разу розходився старий. Махнув рукою по-козацькому і промовив:

— Та нехай уже! Піду й я: може, хоч чим-небудь стану в пригоді козацтву! Усі козаки притихли, коли ввійшов він у коло, бо давно не чули від нього жодного слова. Всім хотілося знати, що скаже Бовдюг.

— Прийшла черга й мені промовити слово, пани-браття! — так почав він. — Послухайте, діти, старого. Мудро сказав кошовий; як голова козацького війська він повинен оберігати його і про скарб військовий подбати, і нічого мудрішого він не міг сказати. Ось що! Це хай буде перше моє слово! А тепер послухайте, про що буде друге моє слово. А ось про що: велику правду виповів і Тарас-полковник, дай Боже йому віку довгого і щоб таких полковників було у нас більше в Україні! Перший обов'язок і перша честь козака — дотримати товариства. От скільки живу я на світі, а не чув ніколи, пани-браття, щоб козак покинув де своїх товаришів, а чи продав кого з них. І ці, і ті — наші товариші і менше їх чи більше — однаково, всі товариші, всі нам дорогі. Так ось яке моє слово: ті, кому милі захоплені татарвою, хай женуться за татарами, а кому милі ці, що в лядській неволі, хай zostаються. Кошовий повинен іти з тими, що поженуться за татарами, а друга половина хай вибере собі наказного отамана. А наказним отаманом, коли хочете послухати старої голови, повинен бути не хто, як Тарас Бульба. Нема з нас нікого, хто зрівнявся б із ним відвагою. Так промовив Бовдюг і замовк. І зраділи всі козаки, що навів їх на правдиву стежку старий розум.

— Спасибі тобі, батьку! Мовчав, мовчав, довго мовчав, та нарешті й промовив. Не дурно казав, як збирався в похід, що станеш козакам у пригоді, — так воно й є.

— Що, згодні ви на це? — спитав кошовий.

— Усі згодні! — загукали козаки.

— Отож і раді кінець?

— Кінець раді! — гукнули козаки.

— Слухайте ж тепер військового наказу, діти! — сказав кошовий, виступаючи вперед, і надяг шапку, а всі запорожці, скільки їх було, поскидали свої шапки й стояли простоволосі, опустивши очі додолу, як то бувало завжди в козаків, коли збирався промовляти старший. — Тепер, пани-браття, хто хоче йти, ставай праворуч; хто залишається, ставай ліворуч. Куди більша частина куреня перейде, туди й отаман, куди менша частина перейде, приставай до інших куренів.

1. всі почали ставати — хто праворуч, хто ліворуч. Куди якого куреня більша частина переходила, туди й курінний отаман ішов; де була менша, то приставала до інших куренів. І вийшло їх майже однаково по обидва боки. Захотіли зостатись: увесь майже Незаймаківський курінь, більша частина Стебликівського куреня, увесь Уманський курінь, увесь Канівський курінь, більша частина Поповичівського куреня, більша частина Тимошівського куреня. Решта захотіли йти навздогінці за татарами. Багато було з обох боків дужих і хоробрих козаків. Поміж тими, що поклали йти навздогінці за татарами, був Череватий, добрий старий козак. Покотиполе, Леміш, Прокопович Хома; Демид Попович теж перейшов туди, бо був дуже завзятий козарлюга і не міг довго всидіти на одному місці: з ляхом помірявся він уже силою, кортіло ще помірятись і з татариним. Курінні були: Ностюган, Покришка, Невеличкий, і багато ще інших добрих і хоробрих козаків захотіло випробувати меча та могутнього плеча у герці з татариним. Чимало було добрих козаків поміж тими, що схотіли залишитися: курінні — Димитрович, Кукубенко, Вертихвіст, Балабан, Бульбенко Остап; далі багато ще й інших славнозвісних і дужих козаків: Вовтузенко, Черевиченко, Степан Гуска, Охрім Гуска, Микола Густий, Задорожний, Метелиця, Іван Закругигуба, Мусій Шило, Діхтяренко, Сидоренко, Писаренко, потім другий ще Писаренко і багато інших добрих козаків.

Усі вони бували в бувальцях, ходили по анатолійських берегах, по кримських солончаках та степах, по всіх річках великих і малих, що вливались у Дніпро, по всіх затоках та островах; бували в молдавській, волоській і турецькій землях; з'їздили все Чорне море двостерновими козацькими байдаками; нападали по півсотні байдаків уряд на багатющі й височезні кораблі; перетопили чимало турецьких галер і багато-багато вистріляли порошу на своїм віку. Не раз дерли на онучі коштовні паволоки й оксамити, не раз набивали череси на очкурах ширими цехинами. А вже скільки кожний з них пропив і прогуляв того добра, що й не полічити його, — іншому стало б на цілий вік. І все прогайнували по-козацькому, частуючи весь люд та наймаючи музик, щоб веселилося все, що живе на світі. Ще й тепер рідко в кого з них не було де-небудь закопано добра — срібних кухлів, коряків та наручнів — під очеретами на дніпрових островах, щоб не довелося татарині знайти його, коли б ненароком трапилося йому напасти несподівано на Січ. Але не легко було б татарині знайти його, бо вже навіть сам хазяїн почав забувати, де він його закопав.

Отакі-то були козаки, які зосталися, щоб віддячити ляхам за вірних товаришів і віру Христову! Старий козак Бовдуг також захотів зостатися, сказавши:

— Тепер не ті вже мої літа, щоб ганятися за татариним, а тут є місце, щоб спочити доброю козацькою смертю. Давно вже благаю я в Бога, коли прийдеться кінчати життя, то щоб довелося кінчити його на війні за святу

християнську справу. Так воно й сталося. Кращої смерті вже не буде в другім місці старому козакові.

Коли розділилися всі й стали по обидва боки в два ряди куреннями, кошовий пройшов поміж рядами і спитав:

— А що, панове-братове, чи всі в злагоді одні з одними?

— Усі в злагоді, батьку! — відповіли козаки.

— Ну, то почоломкайтесь один з одним та попрощайтесь, бо Бог зна, чи доведеться вам ще на цім світі побачитись. Слухайте свого отамана та робіть те, що самі знаєте: відомо ж бо вам, що велить козацька честь. Усі козаки, скільки їх було, перечоломкалися поміж собою. Перші почали отамани і, розправивши рукою сиві свої вуса, поцілувалися навхрест, а потім узялися за руки й міцно стиснули їх, немов хотіли один в одного спитати:

— Що, пане-брате, чи побачимося ще з тобою, чи не побачимося?

Та й не спиталися, замовкли і замислено похилили сиві голови. А козаки всі до одного прощалися, знаючи, що багато праці буде і тим, і тим; але поклали собі зараз не виступати, а дочекатися темної ночі, щоб ляхи не побачили, що поменшало сили в козацькому війську. Потім розійшлися по куренях обідати.

По обіді всі, кому стелилася дорога, лягли відпочити і спали міцно й довго, немов відчуваючи, що, може, це востаннє доводиться їм заснути на волі. Спали поки видно було, а як сонце зайшло і трохи стемніло, почали мазати вози. Склавшись, пустили наперед вози, а самі, пошাপкувавшись іще раз з товаришами, тихо пішли слідом за возами. Кіннота неквапом, без погуку й посвисту на коней, тихо затупотіла слідом за пішими, і незабаром усі вони зникли в темряві. Тільки іноді глухо долинав кінський тупіт та рип якогось колеса, що гаразд не розходилося ще або не було добре змащене через нічну темряву.

Довго ще ті товариші, що zostалися, махали їм здалека руками, хоч того вже нікому не було видно. А як повернулися до табору та побачили при заяснілих зорях, що половини возів уже не було на місці і що багатьох, багатьох товаришів нема, невесело зробилось у кожного на серці і всі задумалися мимоволі, похиливши свої гультяйські голови.

Тарас бачив, як посмутніли козацькі лави і як журба, що не личила хороброму лицарству, почала тихо огортати козацькі голови; але мовчав: хотів на все дати час, щоб призвичаїлися вони до смутку, навіяного прощанням із товаришами. А тим часом у тиші потай готувався враз розбуркати їх усіх, гукнувши по-козацькому, щоб знов іще з більшою силою, ніж перше, вернулася кожному в душу бадьорість, на що здатна тільки сама козацька натура, широка й могутня натура супроти інших — як те море супроти маловодих річок: коли година буряна, все воно обертається в ревіння й гуркіт, горами підіймає хвилю, як не підняти їх малосилим річкам; коли ж вітру нема й тихо, то ясніше за всі річки розстеляє воно свою безмежну, як скло, блискучу поверхню, вічну насолоду очам.

І звелів Тарас своїм служникам розладувати один з возів, що стояв осторонь. Більший і міцніший за всіх був він у козацькому обозі. Подвійною міцною шиною було обтягнуто дебелі його колеса; важко був він навантажений, укритий попонами, цупкими воловими шкурами і вшнурований туго просмоленими мотузками. На возі тому були все боклагі й барила старого доброго вина, яке довго лежало в льохах у Тараса. Взяв він його про запас, на той урочистий випадок, коли трапиться велика хвилина і їх чекатиме справа, гідна того, щоб пам'ять про неї передати нащадкам, — то хай тоді кожному козакові випаде скуштувати заповідного вина, щоб величної хвилини величне почуття панувало в серці людини. Почувши наказ полковника,

челядь кинулася до воза, палашами перерізала міцні мотузки, поздирала дебели волові шкури та попони й поздіймала з воза боклагги й барила. — А беріть-но всі, — сказав Бульба, — всі, скільки вас є, беріть, що в кого є: коряк або черпак, що коня напуваєте, чи рукавицю, а чи шапку, а то й просто підставляйте пригорщі.

І козаки всі, скільки їх було, брали — хто мав коряк, хто черпак, яким коня напувають, хто рукавицю, хто шапку, а хто просто підставляв пригорщі. Всім їм челядники Тарасові, ходячи поміж рядами, наливали з барил і боклаг. Але Тарас не казав пити, поки не дасть знати, щоб випити всім разом. Видко було, що він хотів щось сказати. Знав Тарас, що хоч яка сила є в доброму старому вині і хоч як воно може зміцнити дух людині, а як до нього додати ще й гречне слово, то вдвічі більша буде сила і вина, і духу. — Я частую вас, пани-браття, — так промовив Бульба, — не на честь того, що ви обрали мене своїм отаманом, хоч і дуже велика це честь, і не на честь прощання з товаришами нашими: іншим часом годилося і те, й те, але не така тепер перед нами хвилина. Перед нами діла великого козацького поту, великої козацької слави! Тож випиймо, товариство, разом випиймо насамперед за святу православну віру: щоб прийшла нарешті та година, щоб по всьому світу розійшлась би і скрізь щоб була одна свята наша віра і всі, скільки є на світі бусурменів, щоб усі стали християнами! Та за одним уже разом випиймо й за Січ, щоб довго вона стояла на погибіль усьому бусурменству, щоб кожен рік із неї виходили лицарі один за одного завзятіші, один за одного кращі. Та вже заразом випиймо й за нашу власну славу, щоб сказали онуки й сини тих онуків, що були колись такі, які не осоромили товариства й не віддали своїх. Отож за віру, панове-браття, за віру!

— За віру! — загомоніли всі, що стояли ближче, густим гомоном.

— За віру! — підхопили інші, що стояли далі, — і геть усі, і старі й молоді, випили за віру.

— За Січ! — гукнув Тарас і високо підняв над головою келех.

— За Січ! — густо загуло в передніх лавах. — За Січ! — промовили тихо старі, моргнувши сивим вусом; і, стрепенувшись, як молоді соколята, загомоніли молоді: — За Січ!

І чуло далеко поле, як згадували козаки свою матір Січ.

— Тепер останній ковток, товариство, за славу і всіх християн, які живуть на світі!

І всі козаки до одного випили решту за славу й усіх християн, які тільки є на світі! І довго ще лунало по всіх рядах поміж усіма куреннями:

— За всіх християн, які тільки є на світі!

Уже спорожніли коряки, а козаки все ще стояли, піднявши руки; хоч весело дивились їхні очі, прояснені вином, але тяжко замислилися вони. Не про користь чи військову здобич тепер думали вони; не про те, кому пощастить набрати червінців, коштовної зброї, шитих золотом жупанів і черкеських коней; а замислились вони, як орли, що посідали на верхах крутих, високих гір, з яких далеко видко безкрає море, засіяне, як дрібними пташками, галерами, кораблями й усякими суднами, обгороджене з усіх боків ледве помітними берегами з прибережними, як мошва, містами й похилими, мов дрібна травиця, лісами. Неначе орли, оглядали вони навколо себе поле та свою долю, що чорніла вдалині! Буде, буде все поле з облогами і шляхами засіяне їхніми білими кістками, напоєне їхньою козацькою кров'ю й укрите розбитими возами, розколотими шаблями та списами; далеко порозкочуються їхні чубаті голови: покрутяться на тих головах чуби, запечеться на них кров і обвиснуть вуса; злітатимуться хижі орли видовбувати їхні козацькі очі. Але то велике щастя козакові — у широкому полі на вільній волі знайти собі вічний спочинок! Не загине жодна шляхетна справа, й не загине, як

мала порошина з мушкетної цівки, козацька слава. Буде, буде кобзар із сивою, довгою, аж по груди, бородою, а може, й молодий душею, але білоголовий, мудрий серцем, співати про них думи. І хвилику піде по цілому світі про них слава, і все, що тільки народиться потім, загомонить про них. Бо далеко лунає могутнє слово, немов той гучний голос мідяного дзвона, у який, виливаючи, його майстер укинув чимало коштовного, щирого срібла, щоб далеко линув той гук по містах, по хатах, по палацах і селах, однаково скликаючи всіх до святої молитви.

ІХ

У місті ніхто не довідався, що половина запорожців погналася за татарами. З магістратської вежі вартові помітили тільки, що частина козацьких возів потяглася за ліс; але подумали, що то козаки готували засаду; те саме думав і французький інженер. А тим часом кошовий сказав правду, і в місті забракло харчів; за тодішнім звичаєм, військо не розраховувало, скільки йому потрібно буде. Спробували вискочити за браму, але половину сміливців було враз перебито, а друга ледве вскочила в місто ні з чим. Проте жиди скористалися тим вискоком і пронюхали все: куди й чого пішли запорожці, і з якими отаманами, які курені і скільки їх пішло, і скільки зосталось, і що вони думають робити, — одне слово про все дізнались, і в місті через кілька хвилин уже все знали. Полковники, підбадьорені звісткою, готувалися до бою.

Тарас уже з самого руху та гомону в місті бачив усе те й моторно робив, що треба: будував, давав накази, поставив у три табори курені й сточив їх возами, зробивши з них немов рухомі фортеці, в яких козаки були нездоланні; двом куреням звелів стати в засідку, повтикав частину поля гострими кілками, поламаними списками й поламаню зброєю, щоб при нагоді нагнати туди ворожу кінноту. І коли вже все було зроблене як слід, промовив слово до козаків, — не на те, щоб їх підбадьорити, бо знав він, що й без того міцний дух мають козаки, а просто самому кортіло висловити все те, що було у нього на серці.

— Хочу сказати вам, панове, що таке наше товариство. Ви чували від батьків і дідів, як колись шанували всі нашу землю: і грекам вона далася взнаки, і з Царгорода брала червінці, і міста у нас були пишні, і церкви, і князі були нашого роду, свої князі, а не католицькі недовірки. Та ба, все сплундрували бусурмени, все пропало; тільки й zostались ми, сироти, та, як та вдова після смерті доброго чоловіка, також сирота, як і ми, земля наша! Ось у який час подали ми, братове, руку на братерство! Ось на чому стоїть наше товариство! Нічого святішого й нема від товариства! Батько любить свою дитину, мати любить свою дитину, діти люблять батька й матір, та це не те: і звір любить свою дитину. Але поріднитися душею, а не по крові, може тільки людина. Бували й по інших землях товариства, а такого, як на нашій землі, не було ніде. Не одному з вас траплялося довго пропадати на чужині; бачиш — і там люди! Також Боже сотворіння, і розбалакаєшся з ним, немовби зі своїм; а коли дійде до того, щоб вилити йому душу, — бачиш: ні! І розумні люди, та не ті; немов би й такі люди, та не такі! Ні, пани-браття, так любити, як козацька душа, — любити не тільки розумом чи ще чим, а всім, що дав тобі Бог і що тільки є в тобі, — еге! — промовив Тарас і махнув рукою, похитав сивою головою, моргнув вусом і додав: — Ні, так любити ніхто не зможе! Знаю, погано тепер повелось на землі нашій: думають тільки про те, щоб у них були стіжки й скирти хліба та коней табуни, та щоб були цілі в льохах запечатані дорогі меди; переймають казна-які бусурменські звичаї, цураються своєї мови, свій зі своїм не хоче розмовляти, свій свого продає, як бездушну тварину на ринку. Ласка чужого короля, та й не короля, а якого-небудь паскудного магната польського, що

своїм жовтим чоботом б'є їх у пику, дорожка їм од усякого братерства. Але навіть в останнього падлюки, хоч би який він був, хоч би весь запаскуджений у сажі й низькопоклонстві, є й у того, братове, хоч крихта почуття до свого рідного. І прокинеться воно колись, і вдариться він, бідолашний, об поли руками, вхопить себе за голову, і прокляне він нице життя своє, готовий муками спокутувати ганебні діла. Хай же знають вони всі, що означає в нашій землі товариство! Бо коли вже так станеться, що нам доведеться вмерти, то ніхто ж так не здолає вмерти, як ми, ніхто! Бо не вистачить у них на те мишачої відваги їхньої!

Так промовляв отаман, і коли скінчив своє слово, то все ще хитав посивілою в козацьких справах головою. Всіх, що стояли навколо, зачепила за живе його мова, вразила в саме серце. Найстаріші стояли нерухомо в рядах, похиливши сиві голови свої на груди; сльоза тихо набігала їм на старі очі; повагом витирали вони її рукавом. А тоді всі, немов змовившись, махнули одночасно рукою й похитали бувалими головами своїми. Видко, багато дечого нагадав їм старий Тарас знайомого і найкращого, що буває на серці в людини, яку навчило горе, праця, відвага і всякі пригоди в житті або яка й не зазнала їх, а все ж почувала усе те молодю, чистою, мов кришталь, душею на вічну радість своїм батькам, що породили їх.

А з міста вже виступало вороже військо, б'ючи в литаври й сурмлячи в сурми; і пани, взявшись у боки, виїздили, оточені незчисленною челяддю. Дебелий полковник віддавав накази. І почали наступати вони тісно на козацький табір, погрожуючи, націляючись із мушкетів, блискаючи очима й сюючи мідяним обладунком. Як тільки побачили козаки, що вже підійшли вони на мушкетний постріл, усі разом гримнули з семип'ядних пищалів своїх і, не зупиняючись, усе смалили з них. Далеко розляглася голосна стрілянина по всіх довколишніх полях і нивах, зливаючись у безперервний гук; димом поїнялось усе поле. А запорожці все стріляли безперестанку: задні тільки набивали пищалі й передавали переднім, дивуючи тим ворога, що ніяк не міг зрозуміти, як це вони стріляють, не набиваючи зброї. Вже не видко було за густим димом, що оповив і те, й те військо, не видко було, як то одного, то другого не ставало в лавах; але почували ляхи, що густо літають кулі і що не до шмиги прихопиться; і коли відступили назад, щоб вийти з диму й озирнутися, то багатьох не долічилися у своїх лавах, а в козаків може, два-три було вбито на сотню. І все палили з пищалів козаки, ні на хвилину не даючи собі передиху. Сам чужоземний інженер подивувався з такого небаченого способу, промовивши тут таки при всіх:

— Ох же й добрі вояки ці запорожці! Отак треба воювати й іншим у інших землях!

І зразу порадив повернути на табір гармати. Тяжко ревнули широкими горлянками чавунні гармати; затремтіла й далеко загула земля, і ще дужче встелило димом поле. Почули дух пороху по майданах та вулицях, по ближчих і далеких містах. Але гармаші взяли дуже високо: розпечені ядра шугнули великою дугою, страхітливо завили в повітрі, перелетіли через голови всього табору й увігналися глибоко в землю. Ухопив себе за чуба французький інженер, коли побачив таких нікчемних гармашів і взявся сам наводити гармати, не зважаючи на те, що козаки ненастанно сипали кулями, як горохом.

Тарас побачив ще здалеку, що біда буде Незаймаківському та Стебликівському куреням, і гукнув на всі груди:

— Вибирайся мерщій із-за возів і сідайте на коней!

Але не встигли б зробити цього козаки, коли б Остап не кинувся в саму середину: вибив ґноти в шістьох гармашів, тільки не встиг вибити в чотирьох: одігнали його назад ляхи. А тим часом чужоземний капітан сам

узяв у руку гніт, щоб вистрілити з найбільшої гармати, якої козаки ніколи ще й не бачили. Страшно дивилася вона широчезною горлянкою, і тисяча смертей виглядало звідти. І як гуркнула вона, а за нею ще три інші, глухо здригнулася чотири рази земля, — багато наробили вони лиха! Не по одному козакові заплаче стара мати, б'ючи себе кістлявими руками в старі груди; не одна вдова зостанеться у Глухові, Немирові, Чернігові й по інших містах. Буде, бідоласна, щодня на ринок вибігати, кожного подорожнього хапати, заглядаючи кожному в вічі, чи нема поміж них найдорожчого з усіх; але багато пройде через місто всякого війська, і довіку не побачить вона поміж ним того одного, наймилішого з усіх.

Мов не було половини Незаймаківського куреня! Як градом вибиває враз цілу ниву, де, наче широзлотний червінець, пишався кожен колос, так їх вибило й поклато.

Як же стрепенулися козаки! Як схопилися всі! Як скипів курінний отаман Кукубенко, побачивши, що кращої половини куреня його нема! Врізався він з останніми своїми незаймаківцями в саму середину. Спересердя посік на капусту першого, що трапився під руку; багатьох вершників збив із коней, доставши списом і вершника, і коня, добувся до гармашів і відбив одну гармату. А там уже, бачить, порастється уманський курінний отаман і Степан Гуска вже відбиває головну гармату. Покинув він їм цю роботу й повернув зі своїми незаймаківцями в другу ворожу гущу: там, де пройшли незаймаківці, — там уже вулиця; де повернулися, то вже й провулок! Так і видно було, як танули ряди і, мов снопи, лягали ляхи! А біля самих возів Вовтузенко, а спереду Черевиченко, а біля далеких возів Діхтяренко, а за ним курінний отаман Вертихвіст. Двох шляхтичів уже підняв на списа Діхтяренко, та наскочив нарешті на непоступливого третього. Верткий і міцний був лях, пишною зброєю озброєний і півсотні самої челяді привів з собою. Пом'яв він добре Діхтяренка, звалив його на землю і вже, замахнувшись на нього шаблею, закричав:

— Нема поміж вас, собак-козаків, ні одного, щоб посмів би проти мене стати!

— А отже й є! — промовив і, мов із землі, виріс перед ним Мусій Шило. Дужий був він козак, не раз отаманував на морі й багато натерпівся всякої біди. Захопили їх були раз турки біля самого Трапезунда і всіх забрали невольниками на галери, закували їм руки й ноги в залізні кайдани, не давали цілими тижнями каші й напували брудною водою морською. Все знесли й стерпіли бідні невольники, аби не відкинутися православної віри. Не стерпів отаман їхній Шило Мусій, потоптав ногами святий закон, поганою чалмою обкрутив грішну голову, здобув довіру в паші, став ключником на кораблі і старшим над усіма невольниками. Дуже засумували бідні невольники, бо добре знали, що коли вже свій продасть віру і пристане до гнобителів, то ще тяжче й гірше бути під ним, ніж під усяким іншим бузувіром. Так воно й сталося. Всіх Мусій Шило закував у нові кайдани, посадивши по три в ряд; прикрутив їм аж до білої кості тверді мотузи, всім ший понабивав, частуючи запотиличниками. І коли турки, раді, що здобули собі такого вірного служника, почали бенкетувати, і, забувши свій закон, усі повпивалися, він усі шістдесят і чотири ключі приношав, невольникам роздавав, щоб себе одмикали, кайдани й пута у море кидали, а самі шаблі брали та турків рубали. Багато тоді здобичі козаки набрались, зі славою додому вертались, і довго за те кобзарі Мусія Шила прославляли. Вибрали б його й кошовим, та якийсь він удався чудний: іншого разу зробить таке діло, що й наймудрішому не снилось, а іноді якийсь сказ нападе козака. Пропив він і прогуляв усе, у всіх напозичав у Січі, а до того ще й прокрався, як останній злодій: уночі поцупив із чужого куреня всю козацьку

збрую й заставив шинкареві. За такий ганебний вчинок прив'язали його на майдані до палі й поклали кия, щоб кожний погладив його тим києм від широкого серця; але не знайшлося серед усіх запорожців такого, щоб підняв на нього кия, пам'ятаючи колишні його заслуги. Отакий був козак Мусій Шило. — То є ж такі, що б'ють вас, собак! — промовив він і кинувся на ляха. Ну й рубалися вони! І наплічники, і нагрудники повгиналися в обох. Розрубав на ньому вражий лях залізну сорочку й дістав лезом самого тіла; зачервоніла козацька сорочка. Але не звернув уваги на те Шило, замахнувся всією жилавою рукою (важка була козацька рука!) й торохнув його зненацька по голові. Розскочився надвоє мідяний шолом, захитався лях і гримнув на землю; а Шило почав рубати й хрестити вже очамрілого. Не добивай, козаче, ворога, краще назад оглянись! Не оглянувся козак назад, і один з челядників убитого загнав йому ножа в шию. Повернувся тоді Шило і вже й досягнув був його шаблею, але той зник, потонувши в порохівім диму. З усіх боків знялася тріскотня з самопалів. Похитнувся Шило, почувачи, що рана його смертельна. Упав він, затулив рукою свою рану й промовив, звертаючись до товаришів:

— Прощайте, пани-браття, прощайте, товариство! Хай же вічно стоїть православна Земля Козацька і хай буде вічна їй честь!

І заплющив ослаблі свої очі, й полинула козацька душа з суворого тіла. А там уже вискочив зі своїми козаками Задорожний, трошив ворожі лави курінний Вертихвіст і виступав Балабан.

— А що, панове? — спитав Тарас, перегукуючись із курінними. — Чи є ще порох у порохівницях? Не ослабла ще козацька сила? Ще не гнуться козаки? — Є ще, батьку, порох у порохівницях! Не ослабла ще козацька сила, ще не гнуться козаки!

І натиснули дуже козаки: геть поламали всі лави. Низенький полковник дав гасло збиратися до гурту і звелів підняти вісім мальованих корогов, щоб зібрати своїх, що далеко розсипалися по цілому полі. Всі ляхи почали збігатися під корогви; але не встигли вони ще й вишикуватися, як уже курінний отаман Кукубенко врізався знову зі своїми незаймаківцями в саму середину й насів просто на череватого полковника. Не видержав полковник і, повернувши коня, пустився шодуху тікати; а Кукубенко далеко гнав його через усе поле, не даючи йому з'єднатися з полком. Забачив те з бокового куреня Степан Гуска й кинувся йому навперейми з арканом у руці, припавши коневі до гриви, і, вибравши слушну хвилину, враз накинув йому на шию аркана. Почервонів полковник, аж посинів, ухопився за мотузку обома руками, силкуючись розірвати її, але дужа рука загнала йому в самий живіт смертельного списа. Так і лишився він, мов цвяхом прибитий до землі. Але не поталанило й Гусці! Не встигли оглянутися козаки, як уже побачили піднятого на чотири списи Степана Гуску. Тільки й устиг промовити неборака:

— Хай же згинуть вороги і пишається на віки вічні Козацька Земля!

І тут же таки вилинула його козацька душа з тіла. Озиралися козаки, а вже збоку козак Метелиця частує ляхів, гамселиє то того, то іншого, а з другого боку натискає зі своїми козаками курінний отаман Невеличкий, а біля возів шаткує ворога Закрутигуба, а біля дальших возів третій Писаренко розігнав цілу ватагу; а ще в іншому місці зчепилися і б'ються вже на самих возах.

— А що, панове? — гукнув отаман Тарас, проїхавши попереду всіх. — Є ще порох у порохівницях? Чи міцна ще козацька сила? Ще не гнуться козаки? — Є ще, батьку, порох у порохівницях; ще міцна козацька сила, не гнуться ще козаки!

А вже впав із воза Бовдюг. Просто під саме серце влучила його куля; та зібрав свою останню силу і промовив старий:

— Не жаль мені прощатися зі світом. Дай Боже всякому такої смерті! Хай же слава буде довіку Козацька Земля!

І полинула у високості Бовдюгова душа, щоб розповісти там старим товаришам, що давно одійшли на той світ, як уміють битися в землі українській, а ще краще, як уміють умирати за святу віру.

Балабан, курінний отаман, невдовзі після того також grimнув на землю. Три смертельних рани дісталися йому: від списа, від кулі та од важкого палаша. А був він один із найхоробріших лицарів, багато разів водив під своїм отамануванням козаків у море, але найславетнішим був похід його до анатолійських берегів. Багато набрали вони тоді цехинів, дорогої турецької габи, кинджаків і всякого вбрання, та зазнали біди, повертаючись:

потрапили, бідолахи, під турецькі ядра. Як ударили по них із турецького корабля — половина козацьких байдаків закруtilись і перевернулися, не одного в воді потопивши, але прив'язані до човнів очеретяні кулики не дали потопитися човнам. Балабан на всіх веслах одплив далі і став проти сонця, через що його не видно було з турецького корабля. Потім цілу ніч черпаками і шапками вибирали вони воду й латали пробиті дірки; з козацьких штанів поробили вітрила і таки втекли від найпрудкішого турецького корабля. І не тільки щасливо повернулися на Січ, а ще й привезли шиту золотом ризу архимандритові Межигірського монастиря та Покрові, що на Запорозжі, шати зі широкого срібла. І славили довго потім кобзарі козацьке щастя. Похилив Балабан тепер голову, відчувши передсмертну муку, і стиха промовив:

— Здається мені, пани-браття, що помираю доброю смертю: семеро зарубав, дев'ятьох списом проткнув, потоптав конем чимало, а вже не пригадаю, скільки кулею поклав. Хай же вічно цвіте Козацька Земля!..

І полетіла у вирій його душа.

Козаки, козаки! Бережіть найкращий цвіт свого війська!.. Вже обступили Кукубенка; вже тільки семеро залилося з усього Незай-маківського куреня; вже й ті ледве відбиваються; вже закривавилася на ньому одежа... Сам Тарас, уздрівши Кукубенкове лихо, поквапився на допомогу. Але пізно надбігли козаки; вже встромили йому під самісіньке серце списа вороги, перше ніж відігнали їх Тарасові козаки. Тихо схилився він на руки козакам, що підхопили його, і ринула струменем молода його кров, немов те дорогоцінне вино, що його несли в скляній посудині з льоху необережні служники, підковзнулися на порозі й розбили коштовну сулію: все розлилося на землю вино і, прибігши туди, вхопив себе за голову хазяїн, що беріг його на найкращий у житті випадок, щоб коли приведе Бог на старість зустрітися з товаришем з молодих літ, то щоб було чим згадати разом із ним минулий, давній час, коли інакше й краще веселилася душа... Повів Кукубенко навколо себе очима і промовив:

— Дякую Богові, що довелося мені вмерти на ваших очах, товариство! Хай же після нас живуть іще кращі, ніж ми, і хай красується вічно люба Христові Козацька Земля!..

І полетіла його молода козацька душа. Підхопили її янголи під руки й понесли на небо. Добре йому там буде. "Сідай, Кукубенку, одесную мене! — скаже йому Христос. — Ти не зрадив товариства, нічого ганебного не вчинив, не кинув у біди людини, беріг і любив мою церкву". Всіх засмутила смерть Кукубенка. Вже дуже порідшали козацькі лави; багатьох, багатьох недолічували вже хоробрих лицарів; але стояли й держалися ще козаки.

— А що, панове, — перегукнувся Тарас із тими, що лишилися, куреннями, — чи є ще порох у порохівницях? Не пощербилися ще шаблі козацькі? Не втомилася ще козацька сила? Не гнуться ще козаки?

— Вистачить ще, батьку, пороху; ще годящі шаблі; не втомилася ще козацька сила; ще не гнуться козаки!

І рвонулися знов козаки так, наче б і втрати в них не було. Вже тільки три курінних отамани лишилися живі; червоніли вже скрізь криваві річки; високо гатилися греблі з козацьких і ворожих тіл. Глянув Тарас на небо, а по ньому вже лине низка кречетів. Ну, буде комусь пожива! А вже он підняли на списи Метелицю; вже голова другого Писаренка крутнулась і закліпала очима; вже підламався і гримнув на землю начетверо порубаний Охрім Гуска.

— Ну, — промовив тихо Тарас і махнув хусткою. Зрозумів той знак Остап і стрімко рвонув, вихопившись із засідки, на кінноту. Не витримали дужого натиску ляхи, а він їх гнав і нагнав просто на те місце, де були повбивані в землю кілки та оцупки поламаних списів. Пішли спотикатися коні й летіти через їхні голови ляхи. А тієї миті корсунці, що стояли останні за возами, побачивши, що вже можна дістати з мушкета кулею, стрілили враз із самопалів. Збилися, розгубилися ляхи, і підбадьорилися козаки.

— От і наша взяла! — почувися з усіх боків голоси запорожців. Вони засурмили в сурми й підняли переможну корогву. Скрізь тікали й ховалися ляхи.

— Ба ні, ще не зовсім наша взяла! — сказав Тарас, дивлячись на міську браму, і сказав правду.

Брама відчинилась, і вилетів з неї гусарський полк, окраса всіх кінних полків. Під вершниками були всі як один руді аргамаки. Попереду полку летів лицар, дужчий і кращий за всіх. З-під мідяного шолома вибивався неслухняний чорний волос; розвівалася зав'язана на руці дорога хустка, яку вишила своїми руками перша красуня. Так і остовпів Тарас, як уздрів, що то Андрій. А він тим часом, охоплений запалом бою, бажаючи заслужити пов'язаний на руку подарунок, помчав, як молодий хорт, найкращий, найпрудкіший і наймогутніший у зграї. Тюгукнув йому досвідчений ловчий, і він понісся, витягши просто над землею свої лапи, всім тілом похилившись набік, здійсмаючи куряву зі снігу і десять разів випереджаючи самого зайця в розпалі свого лету. Зупинився старий Тарас і дивився на те, як він чистив перед собою дорогу, розганяв, рубав і сипав удари на обидва боки. Не стерпів Тарас і закричав:

— Як?... Своїх?... Своїх, чортів сину, своїх б'еш?... Та Андрій не бачив, хто перед ним був, свої чи якісь інші; нічого не бачив він. Кучері, кучері він бачив, довгі, довгі кучері, і, мов той лебідь на воді, груди, і білу, як сніг, шию, і плечі, і все, що створене для нестямних поцілунків.

— Гей, хлоп'ята! Заманіть мені тільки його до лісу, тільки заманіть мені його! — гукнув Тарас.

1. тут же зголосилося тридцятьоро наймоторніших козаків заманити його. І, поправивши на собі високі шапки, миттю погналися кіньми навперейми гусарам. Ударили збоку на передніх, збили їх і одрізали від задніх, дали по гостинцю одному-другому, а Голокопитенко утрів плазом по спині Андрія, і враз кинулися тікати від них, скільки було козацької сили. Як скипить Андрій! Як забунтується по всіх його жилах молода кров! Ударив він гострими острогами коня й щодуху полетів за козаками, не оглядаючись і не бачачи, що позад нього тільки яких двадцятьоро ледве встигали за ним. А козаки летіли щосили на конях і просто повернули до лісу. Розігнався на коні Андрій і вже був трохи не догнав Голокопитенка, як ураз чиясь дужа рука вхопила за повіді його коня. Озирнувся Андрій — перед ним Тарас! Затремтів він усім тілом і раптом пополотнів...

Так школяр, необачно зачепивши товариша й діставши від нього за те лінійкою по лобі, спалахує, як вогонь, осатаніло вискакує з-за лавки й

женеться за зляканим товаришем своїм, ладний роздерти його на шматки, і раптом натикається на вчителя, що входить до класу: миттю вщухає його запал і спадає безсила лють. Так миттю згас, як і не було його, гнів Андріїв. І бачив він перед собою тільки страшного батька.

— Ну, що тепер ми будемо робити? — сказав Тарас, дивлячись йому просто в вічі.

Але не промовив ні слова на те Андрій і стояв, утупивши в землю очі.

— Що, синку, допомогли тобі твої ляхи? Андрій мовчав.

— Отак продати? Продати віру? Продати своїх?.. Стій же, злазь з коня! Покірно, як дитина, зліз він з коня і стояв ні живий, ні мертвий перед Тарасом.

— Стій же й не ворущись! Я тебе породив, я тебе і вб'ю! — промовив Тарас і, відступивши крок назад, зняв з плеча мушкета. Білий, як полотно, стояв Андрій: видко було, як тихо ворущилися уста його і як він вимовив чиясь ім'я; але не було то ім'я вітчизни, чи матері, чи брата — то було ймення красуні-польки. Тарас вистрілив.

Як колос пшеничний, підрізаний серпом, як молоде ягня, що почуло під серцем смертельне лезо ножа, схилив він голову і впав на траву, ані слова не промовивши.

Зупинився синовбивець і довго дивився на бездиханне тіло. Він і мертвим був прекрасний; мужнє лице його, ще недавно повне сили й непереможного для жіночого серця чару, і тепер виявляло чудову красу; чорні брови, як жалобний оксамит, відтінювали його зблідлі риси.

— Чим не козак був? — промовив Тарас. — І станом високий, і чорнобривий, і обличчя, як у шляхтича, і рука міцна була в бою!.. А пропав, пропав без слави, як поганий пес!

— Батьку, що ви наробили! Це ви вбили його? — спитав, під'їхавши тієї хвилини, Остап.

Тарас кивнув головою.

Пильно глянув мертвому в вічі Остап. Жаль йому стадо брата, і промовив він чуло:

— Поховаймо ж його, батьку, чесно, щоб не глумилися над ним вороги і не шматувало його тіла хиже птаство.

— Поховають його й без нас! — промовив Тарас. — Знайдуться в нього і голосільниці, й жалібниці!

І хвилин зо дві мовчав він і думав: чи кинути його на поталу вовкам-сіроманцям, чи пошанувати в ньому лицарське завзяття, яке хоробрий повинен у кожному поважати, хоч би хто він був, — як бачить: скаче до нього на коні Голокопитенко.

— Віда, отамане, зміцніла лядська сила, прийшла підмога!.. Не докінчив Голокопитенко, скаче Вовтузенко:

— Віда, отамане, свіжа прибуває сила!

Не встиг сказати Вовтузенко, Писаренко біжить, уже без коня:

— Де ти, батьку? Тебе шукають козаки. Вже вбито курінного отамана Невеличкого, Задорожного вбито, Черевиченка вбито, та ще твердо стоять козаки, не хочуть помирати, не побачивши тебе в живі очі, хочуть, щоб ти глянув на них перед їхньою смертною годиною...

— На коня, Остапе! — гукнув Тарас, кваплячись застати ще козаків, щоб подивитися ще на них, та й щоб вони глянули перед смертю на свого отамана. Та не встигли вони виїхати з лісу, як уже ворожа сила оточила з усіх боків ліс і поміж деревами скрізь з'явилися вершники з шаблями й списами.

— Остапе! Остапе, не піддавайся! — гукнув Тарас, а сам вихопив шаблю з піхов та й ну чесати на всі боки кожного, хто траплявся йому під руку. А на Остапа вже наскочило раптом шестеро; та лихої години, видко, наскочили:

з одного скотилася голова, другий перевернувся, відступивши; списом проколото ребро третьому; четвертий був одважніший, ухилив голову од кулі, й поцілила коневі в груди гаряча куля, — звівся дибки скажений кінь і впав навznak, задушивши під собою вершника.

— Добре, синку!.. Добре, Остапе!.. — гукав йому Тарас. — А ось і я слідом за тобою!..

А сам усе відбивався від напасників. Рубає і б'ється Тарас, роздає гостинці і тому, й іншому, а сам дивиться все вперед на Остапа і бачить, що вже знов зчепилося з Остапом мало не восьмеро разом.

— Остапе!.. Остапе! Не давайся!

Але вже замагають Остапа; вже один накинув йому на шию аркана, вже беруть, уже в'яжуть Остапа.

— Ех, Остапе, Остапе! — кричав Тарас, пробиваючись до нього та рубаючи на капусту кожного, хто тільки трапиться. — Ех, Остапе, Остапе!..

Та немов важким каменем ударило його самого тієї ж миті. Усе закрутилося й перевернулося в очах у нього. На мить безладно спалахнули перед ним голови, списи, дим, вогонь, сучки, листя з дерева, що мигнуло йому просто в вічі. І бабахнувся він, як підрубаний дуб, на землю. І повіло туманом йому очі.

Х

— Та й довго ж я спав! — сказав Тарас, опам'ятавшись немов після важкого п'яного сну, і силкуючись розпізнати речі навколо себе. Страшна млявість поймала все його тіло. Перед очима ледве мріли стіни й кутки незнайомої йому світлиці. Нарешті помітив він, що перед ним сидить Товкач і немовби прислухається до кожного його подиху.

"Еге, — подумав собі Товкач, — заснув би ти, може, й навіки!" Та нічого не сказав, тільки посварився на нього пальцем і дав знак мовчати.

— Та скажи ж ти мені, де я тепер? — спитав знов Тарас, напружуючи пам'ять, аби пригадати все, що було.

— Мовчи, кажу! — гримнув на нього товариш. — Що тобі кортить іще знати?

Хіба не бачиш, що весь покарбований? Уже два тижні, як ми з тобою скачемо безперестанку, а ти в гарячці усяку дурницю плетеш. Оце вперше хоч заснув спокійно. Мовчи ж, кажу, коли не хочеш собі лиха наробити.

Але Тарас усе силкувався зібрати думки до купи і пригадати минуле.

— Та мене ж оточили були і вхопили зовсім ляхи? Я ж не міг ніяким робом вибитися з того крмища?

— Мовчи, кажу тобі, бісове насіння! — крикнув Товкач грізно, як нянька, що їй терпець урвався, кричить на непосидюшу дитину. — Нащо тобі знати, як ти видобувся! Досить того, що видобувся! Знайшлися люди, що не виказали тебе, — ну й годі з тебе! Нам ще не одну ніч тікати разом. Ти думаєш, що пішов за простого козака? Ні, голубе, твою голову оцінили в дві тисячі червінців.

— А Остап? — зненацька крикнув Тарас, напружився, щоб підвестися, і враз пригадав, що Остапа вхопили і зв'язали на його очах і що він тепер у лядських руках.

І огорнула тяжка журба його стару голову. Зірвав він усі перев'язі з ран своїх і жбурнув їх далеко від себе, хотів голосно щось сказати, та замість того почав верзти казна-що: гарячка і марення повернулися до нього, і мова його знову втратила зв'язок і глузд. А вірний товариш стояв перед ним, сварячись і дорікаючи йому суворими словами. Нарешті вхопив він його за руки й за ноги, сповив, як малу дитину, поправив усі перев'язі на ранах, загорнув його у волову шкуру, обв'язав лубками і, приторочивши мотузкою до сідла, помчав із ним знов у дорогу.

— Хоч неживого, а доведу тебе! Не допущу, щоб кляті ляхи познушалися над твоєю козацькою породою, рвали на шмаття твоє тіло й кидали його у воду. Хай же, хоч і буде орел випивати з твого чола очі, то вже краще степовий, наш орел, а не лядський, не той, що прилітає з лядської землі. Хоч не живого, а доведу тебе до України!

Так казав вірний його товариш. Мчав він без відпочинку і вдень, і вночі, і таки довів його, непритомного, до самої Запорозької Січі. Там почав він гоїти його невтомно травами й мастями; знайшов якусь тямущу жидівку, що цілий місяць напувала його всяким зіллям, і нарешті Тарасові покращало. Чи то ліки, чи його сила залізна взяла гору, а тільки через півтора місяця став Тарас на ноги; рани загоїлись, і лише шрами на тілі від шабель показували, як глибоко колись порубаний був старий козак. Проте видно було, що став він похмурий і сумний. Три глибокі зморшки насунулися йому на чоло і вже ніколи не сходили з нього. Оглянувся він тепер навколо себе: все нове на Січі, всі перемерли старі товариші. Жодного з тих, що обставали за справедливе діло, за віру й братерство. І ті, що пішли з кошовим навздогін за татарами, і тих уже не було давно: всі наклали головами, всі погинули — хто в самому бою поклав буйну свою голову, хто від безвіддя та безхліб'я серед кримських солончаків, хто в неволі сконав, не витерпівши наруги; і самого колишнього кошового теж не було вже на світі, і нікого з давніх товаришів, і вже давно поросла травою колишня бучна козацька слава. Чував тільки він, що бенкет був бучний, голосистий: увесь посуд перебито, ніде не зосталося вина ні краплини, розікрали гості й челядь усі коштовні келехи та сулії — і стоїть сумний господар, думаючи: "Краще б і не було того бенкету". Даремно пробували розвеселити Тараса; даремно сиві сліпці-кобзарі приходили по два й по три славити його козацькі подвиги — похмуро й байдуже дивився він на все, і на його скам'янілому обличчі проступало непогамовне горе, і тихо, похиливши голову свою, шепотів він:

— Сину мій! Остапе мій!

Запорожці лаштувалися у морський похід. Двісті чайок спустили вони на Дніпро, і Мала Азія побачила їхні голени, з довгими оселедцями голови, як вони мечем і вогнем плюндрували її квітучі береги; побачила чалми своїх мешканців-магометан розкиданими, наче її незчисленні квітки, по зрошених кров'ю полях і прибитими хвилею до берегів. Побачила й немало замащених дьогтем запорозьких шароварів та жилавих рук із чорними малахаями. Запорожці об'їли й переламали всі виноградники; в мечетях позалишали цілі купи гною; персидські коштовні шалі брали замість очкурів і підперізували ними брудні свити. Довго ще потім находили в тих місцях запорозькі люльки-носогрійки. Весело пливли козаки назад; за ними гнався десятигарматний турецький корабель і пострілом з усіх гармат розігнав, як горобців, їхні вутлі човни. Третя частина їх потонула в глибині морській, але решта знов зібралися до купи й прибули до гирла Дніпрового з дванадцятьма барилами, повними цехинів. Але все це не цікавило вже Тараса. Він ходив на луки і в степи, буцім на влови, але набої його завжди лишалися цілими. І, поклавши мушкета, сповнений туги, сідав він на березі моря. Довго сидів він там, схиливши голову на груди і все промовляючи:

— Остапе мій! Остапе мій!

Перед ним, розстелившись, блищало Чорне море; далеко десь в очереті кигикала чайка; білий вус його сріблом вилискував на сонці, сльоза котилася за сльозою.

І не втерпів нарешті Тарас.

"Хай буде, що буде, а поїду — дізнаюся, що з ним: чи живий він, чи в домовині, чи вже, може, й самої могили нема. Дізнаюся, хоч би там що

було". І за тиждень опинився він в Умані, озброєний, на коні, зі списом, шаблею, дорожньою боклагою при сідлі, похідним горщиком із саламахою, пороховими набоями, кінським путом і всяким іншим причандаллям. Він під'їхав просто до нечепурної брудної невеличкої хатки, у якій ледве видно було маленькі віконця, загиджені хто-зна чим; димар був заткнутий ганчіркою, а дірява стріха вся вкрита горобцями. Перед самими дверима лежала купа всякого сміття. З вікна визирнула голова жидівки в очіпку з потемнілими вже перлами.

— Чоловік дома? — спитав Бульба, злізаючи з коня і прив'язуючи повід до залізного гака, що був біля самих дверей.

— Дома, — відповіла жидівка і зараз же винесла корчик із пшеницею коневі й кухню пива лицареві.

— А де твій жид?

— Він у другій світлиці молиться, — промовила жидівка, кланяючись і побажавши "на здоров'я", коли Бульба підніс до уст кухля.

— Будь тут, нагодуй і напій мого коня, а я піду побалакаю з ним наодинці. У мене справа є до нього.

Цей жид був той самий Янкель. Він уже опинився тут і був орендарем та шинкарем, прибрав помалу до рук усіх навколишніх панів і шляхтичів, висмоктав потроху майже всі гроші й дуже яскраво виявив свою жидівську присутність у тім краю. На три милі кругом не лишилося жодної доброї хати, все розвалювалось і падало, все порозпивалось, і zostалися самі злидні та дрантя, — немов після пожежі або чуми спорожнів увесь край. І коли б ще років із десятків пожив там Янкель, то він запевне спустошив би й ціле воеводство.

Тарас увійшов у світлицю. Жид молився, накинувши на себе досить таки засмальцьований покривець, і обернувся, щоб востаннє плюнути за звичаєм своєї віри, як раптом очі його спинилися на Бульбі, що стояв позад нього. Так і замигтіли перед жидовими очима дві тисячі червінців, обіцяні за Тарасову голову, але він посоромився своєї жадібності й силкувався придушити в собі вічну думку про золото, яка, мов та п'явка, повсякчас смоктала жидову душу.

— Слухай, Янкелю! — промовив Тарас до жида, що почав кланятися перед ним і обережно замкнув двері, щоб їх не побачили. — Я порятував тобі життя: тебе б запорожці роздерли, як собаку, тепер твоя черга, тепер ти зроби мені послугу!

Лице у жида трошки скривилося.

— Яку послугу? Коли така послуга, що можна зробити, то чому й не зробити?

— Не балакай нічого. Вези мене до Варшави.

— До Варшави? Як до Варшави? — промовив Янкель. Брови й плечі його піднялися догори з подиву.

— Нічого не кажи мені. Вези мене до Варшави. Хоч би там що, а я хочу ще раз побачити його, сказати йому хоч одне слово.

— Кому сказати слово?

— Йому, Остапові, синові моему.

— Хіба пан не чув, що вже...

— Знаю, знаю все: за мою голову дають дві тисячі червінців. Знають же вони, дурні, ціну їй! Я тобі п'ять тисяч дам. Ось тобі дві тисячі зараз, — і Бульба висипав зі шкуратяного гамана дві тисячі червінців, — а решту як вернуса.

Жид миттю схопив рушника й накрив ним червінці.

— Ай, славні гроші! Ай, добрі гроші! — примовляв він, повертаючи на всі боки червінець у руках і пробуючи його на зуби. — Я думаю, той чоловік, у

якого пан забрав такі добрі червінці, й години не прожив на світі: зараз таки побіг до річки і втопився після таких славних червінців.

— Я б не просив тебе. Я б, може, й сам знайшов шлях до Варшави, але мене можуть якось пізнати й захопити кляті ляхи, бо я не дуже на вигадки вдатний. А вас, жидів, на те й створено. Ви хоч самого чорта — і того обдурите. Ви знаєте всяких штук: ось чому я до тебе прийшов! Та й у Варшаві я сам ні на що не здобувся б. Зараз запрягай воза й вези мене!

— А пан гадає, що так просто взяв кобилу, запряг, та й — гей, но, сива! Гадає пан, що можна так, як є, не сховавши, везти пана?

— Ну, то ховай, ховай, як знаєш; хоч у порожню бочку, чи що!

— Ой, ой! І пан гадає, що його можна сховати в порожню бочку? Пан хіба не знає, що кожний подумає, що в бочці горілка?

— Ну, то й хай собі думає, що горілка.

— Як — хай думає, що горілка? — промовив жид і вхопив себе обома руками за пейси, а потім підняв догори обидві руки.

— Ну, чого ж ти так злякався?

— А пан хіба не знає, що Бог на те створив горілку, щоб її кожне куштувало? Там усе лизії і ласуни: шляхтич бігтиме п'ять верстов за бочкою, поки продовбає дірочку і зразу побачить, що не тече, і скаже: "Жид не повезе порожньої бочки; мабуть, тут щось є! Схопити жида, зв'язати жида, забрати в жида всі гроші, посадити в буцегарню жида!" Бо все, що тільки є поганого, все на жида спихають, бо всякий жида за собаку має; бо думають, що коли він жид, то вже й не людина!

— Ну, то клади мене на воза із рибою!

— Не можна, пане, їй-богу не можна. По всій Польщі люди голодні тепер, як собаки: і рибу розікрадуть, і пана знайдуть.

— То вези мене хоч на чорті, тільки вези!

— Слухайте, слухайте сюди, пане! — промовив жид, підсунувши рукави вгору і підійшовши до Бульби з розчепіреними руками. — Ось що ми зробимо. Тепер скрізь будують фортеці й замки, з Німеччини наїхало французьких інженерів, а через те шляхами везуть тепер багацько цегли й каміння. Пан хай ляже на дні воза, а верх я закладу цеглою. Пан собі дуженький і міцний з виду, і через те йому нічого, коли трошки буде важенько, а я насподі у возі зроблю дірочку, щоб годувати пана.

— Роби, як знаєш, тільки вези.

І через годину віз із цеглою виїхав з Умані, запряжений двома шкапами. На одній із них сидів високий Янкель, і довгі кучеряві пейси його розвивалися з-під жидівської ярмулки щоразу, коли він гецав на коняці, довгий, як верства при дорозі.

XI

У той час, коли це діялося, на прикордонні не було ще ніяких митних урядовців та об'їзних, цього постраху всіх спритних людей, а тому кожен міг везти все, що хотів. Коли ж хто й робив трус і огляд, то більше задля власної втіхи, особливо, як на возі лежало щось привабливе на око, а його власна рука мала достатню вагу і силу. Але цегла нікого не звабила, і без перешкод заїхала головною брамою до міста. Бульба, лежачи у своїй тісній клітці, чув тільки гомін та галас візничих і більше нічого. Янкель, гецаючи на своєму низенькому запорошеному румакові, завернув, спершу добре покружлявши по місту, на темну й вузьку вулицю, що звалася Кальна або Жидівська, бо тут справді жили жиди мало не з усієї Варшави.

Ця вулиця дуже скидалася на вивернуте нутро заднього двору. Сонце наче й не заглядало сюди ніколи. Геть почорнілі дерев'яні будинки з силою-силенню вистромлених із вікон жердок, іще побільшували той морок. Де-не-де червонів поміж ними цегляний мур, та й той у багатьох місцях зробився

вже зовсім чорний. Іноді лише обтинькований угорі шмат стіни, осяяний сонцем, блищав нестерпною для ока білиною. Тут наче хто навмисне позбирав усе вкрай несумісне одне з одним: ринви, ганчірки, лушпайки, викинуті клепки з розбитого шапліка. Всякий, що тільки мав негодяще, викидав те на вулицю й давав перехожим чудову нагоду задовольнити всі свої чуття тим паскудством. Вершник, сидячи на коні, трохи не доставав рукою до жердок, перекинутих через вулицю з одного будинку до іншого, на яких висіли жидівські панчохи, коротенькі штанці й копчена гуска. Іноді зі старезного віконця визирало досить таки вродливе обличчя жидівочки, прикрашене почорнілим намистом. Купа жиденят, замурзаних, обдертих, із кучерявими головами, галасувала й качалася в багнюці. Рудий жид із ластовинням по всьому лиці, схожому через те на гороб'яче яйце, визирнувши з вікна, загерготів із Янкелем своєю тарабарською говіркою, і Янкель зараз же звернув у двір. Вулицею ішов другий жид, зупинився і теж пристав до розмови, і коли Бульба видобувся нарешті з-під цегли, то побачив аж трьох жидів, що балакали з великим запалом.

Янкель обернувся до нього й сказав, що все буде зроблено, що його Остап сидить у міській в'язниці і хоч важко вмовити варту, а проте він сподівається влаштувати йому побачення.

Бульба пішов з трьома жидами до кімнати.

Жиди почали знов балакати своєю незрозумілою мовою. Тарас поглядав на кожного з них. Щось, здавалося, немов перевернуло всю його істоту: на суворому і байдужому обличчі його спалахнуло могутнє полум'я надії — тієї надії, що приходить іноді до людини у хвилину найбільшого відчаю; старе серце його почало битися дужче, наче в юнака.

— Слухайте, жиди! — промовив він, і в голосі його почулося щось палке. — Ви все на світі можете зробити, хоч і з дна морського дістанете, і прислів'я таке давно вже склалося, що жид сам себе вкраде, якщо тільки схоче вкрати. Визвольте мені мого Остапа! Дайте йому змогу втекти з диявольських рук. От я йому обіцяв дванадцять тисяч червінців, я набавлю ще дванадцять. Усі, які у мене є, коштовні кубки, закопане в землі золото, хату й навіть останню одежину продам і зроблю з вами умову на все життя, що все, що побуду на війні, ділитиму з вами нарівно.

— Ой, не можна, ласкавий пане, не можна! — промовив, зітхнувши, Янкель.

— Ні, не можна! — промовив теж і другий. Усі три жиди переглянулися між собою.

— Хіба спробувати, — промовив боязко третій, поглядаючи на двох інших, — може. Бог допоможе.

Усі троє заговорили по-німецькому. Бульба, хоч як уже наставляв своє вухо, нічого не міг уторопати; чув тільки часто казане слово "Мордехай" і більш нічого.

— Слухайте, пане! — промовив Янкель, — Треба порадитись із таким, якого ще й на світі ніколи не було! Ой-ой! То такий мудрий, як Соломон, і коли й він нічого не зробить, то вже ніхто в світі не зробить. Сидить тут; ось ключ, і не пускайте нікого!

Жиди вийшли на вулицю.

Тарас замкнув двері й дивився в маленьке віконечко на той брудний жидівський проспект. Три жиди зупинилися серед нього й почали з великим запалом розмовляти; до них підійшов швидко четвертий, нарешті й п'ятий. Він чув знов проказуване: "Мордехай! Мордехай!". Жиди все поглядали в один бік вулиці; нарешті в кінці її, з-за паршивенького будиночка з'явилася нога в жидівському патинку і замигтіли поли лапсердака. "А, Мордехай! Мордехай!" — загукали всі жиди в один голос.

Худий жид, трошки нижчий за Янкеля, але набагато зморщеніший, з величезною верхньою губою, підійшов до нетерплячого гурту, і всі жиди напереміш загерготали, хапаючись розказати йому все. Мордехай кілька разів поглядав на маленьке віконечко, і Тарас догадався, що йшлося про нього. Мордехай махав руками, слухав, перебивав мову, часто плював набік і, задираючи поли лапсердака, засував руку до кишені й діставав звідтіля якісь брязкальця, виставляючи всім на очі препогані свої штани. Нарешті всі жиди зчинили такий галас, що жид, який стояв на сторожі, мусив дати знак, щоб вони замовкли, і Тарас уже почав потерпати за свою безпеку, але пригадав, що жиди не можуть інакше розмовляти, як тільки на вулиці, і що їхньої мови сам чорт не второпає, і заспокоївся.

Хвилини через дві жиди всі разом увійшли до нього в кімнату. Мордехай приступив до Тараса, поплескав його рукою по плечі й промовив:

— Коли ми та Бог захочемо що зробити, то вже буде так, як треба.

Тарас глянув на того Соломона, що такого ще й на світі не було, і якась надія ворухнулася у нього в серці. Справді, вигляд його міг викликати якусь довіру: верхня губа в нього була просто таки страхітлива; потовщала вона напевне від якоїсь сторонньої причини. У бороді того Соломона було не більше, як п'ятнадцять волосків, та й то тільки з лівого боку. А на обличчі Соломоновому було стільки знаків від чужого кулака, зароблених за відвагу, що він, безперечно, давно вже втратив ім'я і звик уважати їх за родимі.

Мордехай вийшов зі своїми товаришами, захопленими його мудрістю. Бульба лишився сам. Із ним діялося щось дивне, небувале: уперше в житті він почував неспокій. Душа його палала, мов у пропасниці. Він не був тим колишнім, непохитним, сміливим, твердим, як дуб; він був тепер слабкодушкий і кволий. Він здригався на кожний шелест, на кожную нову жидівську постать, що з'являлася в кінці вулиці. Отак просидів він увесь день, не ївши, не пивши й не відводячи ні на хвилину очей своїх од невеличкого віконечка на вулицю. Нарешті, вже пізно ввечері, з'явилися Мордехай і Янкель.

Серце Тарасове завмерло.

— Що? Вийшло? — спитав він їх із нетерплячістю дикого коня. Але ще до того, як жиди наважилися йому відповісти, Тарас помітив, що Мордехаєві бракує вже й останнього пейса, який хоч і не вельми був охайний, а все ж таки кучерявився з-під ярмулки. Видко було, що він хотів щось сказати, але намолов такої нісенітниці, що Тарас нічого не зрозумів. Та й сам Янкель прикладав щось дуже часто руку до рота, неначе мав застужені зуби.

— Ой, ласкавий пане! — мовив Янкель, — Тепер зовсім не можна! Їй-богу не можна. Такий поганий нарід, що йому треба на саму голову наплювати! От і Мордехай те саме скаже. Мордехай робив таке, чого ще ніхто на світі не робив, але Бог не схотів, щоб так сталося. Три тисячі війська стоїть, і завтра їх будуть карати на смерть.

Тарас глянув у вічі жидам, але вже без нетерпіння і гніву.

— А коли пан хоче побачитися, то завтра треба рано, так щоб ще й сонце не зійшло. Вартові згодилися, й один левентар обіцяв. Тільки хай їм не буде й на тім світі щастя! Ой, вей'змір! Який жаднющий нарід! І між нами таких нема: по півсотні червінців я дав кожному, а левентареві...

— Добре. Веди мене до нього! — промовив рішуче Тарас, і вся твердість знов вернулася в його душу.

Він згодився на Янкелеву намову перебратися чужоземним графом, що приїхав з німецької землі, для чого вже й одєжу встиг добути і принести з собою здогадливий жид. Була вже глупа ніч. Господар дому, відомий уже рудий жид із ластовинням, витяг тонкий сінник, накритий якоюсь рядниною, і постелив на лаві для Бульби. Янкель ліг долі, пославши другий такий самий сінник.

Рудий жид випив невеличку чарку якоїсь настоянки, скинув лапсердак і, в своїх панчохах та патинках трохи схожий на курча, пішов зі своєю жидівкою в щось таке, що скидалося на шафу. Двоє жиденят, як дві хатні собачки, лягли долі біля шафи.

Але Тарас не спав, а сидів нерухомо і стиха тарабанив пальцями по столі; він тримав у зубах люльку і пускав дим, від якого жид спросоння чхав і закутував носа в ковдру. Тільки-но почало сіріти надворі, він уже штовхнув ногою Янкеля.

— Уставай, жиде, і давай твою графську одягу! Він миттю одягся, почорнив вуса, брови, надів на тім'я маленьку темну шапочку — і ніхто з найближчих до нього козаків не пізнав би його. На око йому здавалося яких тридцять п'ять років. Здоровий рум'янець грав на його щоках, а самі шрами надавали йому якоїсь величності. Одяга, гаптована золотом, дуже личила йому. Вулиці ще спали. Жодна крамарська душа ще не з'являлася в місті з кошиком у руках. Бульба і Янкель підійшли до будинку, що був ніби чапля на сідалі. То була низька, широка, здоровенна, почорніла будівля, в якій з одного боку стирчала, як шия у чорногоза, довга вузька башта, а зверху неї випинався шматок покрівлі. Ця будівля єднала в собі багато всяких урядів: тут були й касарні, і в'язниці, і навіть суд. Бульба та Янкель зайшли крізь браму й опинилися серед просторої зали або критого подвір'я. Мало не тисяча чоловік спало там покотом. Просто йшли низенькі двері, перед якими сиділо двоє вартових і бавилися в якусь гру, б'ючи один одного двома пальцями по долоні. Вони мало звертали уваги на те, хто прийшов, і тільки тоді повернули голови, як Янкель сказав:

— Це ми. Чуєте, панове? Це ми.

— Ідіть, — промовив один з них, відчиняючи одною рукою двері, а другу підставляючи товаришеві, щоб той бив.

Вони вступили до вузьких і темних сіней, якими знов дійшли до такої ж, як перше, зали з маленькими віконечками вгорі.

— Хто йде? — загукало кілька голосів, і Тарас побачив чимало гайдуків при повній зброї. — Нам нікого не велено пускати.

— Це ми! — озвався Янкель. — Їй-богу, ми, ясне панство! Але ніхто не хотів його слухати. На щастя, тієї миті підійшов якийсь черевань, — з усього видно, що старший, бо лаявся дужче за всіх.

— Пане, це ж ми, ви вже знаєте нас, і пан граф буде ще дякувати.

— Пропустіть їх, сто дяблів чортовій матері! І більше нікого не пускати! Та шабель щоб ніхто не скидав і не собачився на підлозі...

Продовження цього красномовного наказу вже не чули наші прочани.

— Це ми... це я... це свої! — запевняв Янкель, кого б не стрів.

— А що, можна тепер? — спитав він одного з вартових, коли вони нарешті підійшли до того місця, де сіни вже кінчалися.

— Можна. Тільки не знаю, чи пропустять вас до самої в'язниці. Тепер уже там нема Яна: замість нього там стоїть інший, — відповів вартовий.

— Ай вей! — промовив тихо жид. — Це зовсім погано, ласкавий пане!

— Веди! — промовив уперто Тарас.

Жид повів далі. Біля дверей до льоху, що сходилися вгорі шпилями, стояв гайдук із вусами в три сувої. Верхній сувій його вусів ішов назад, другий просто вперед, а третій донизу, і це робило його обличчя дуже схожим на котяче.

Жид зігнувся в три погібелі й майже боком підійшов до нього.

— Ваша ясновельможносте!.. Ясновельможний пане!

— Це ти до мене, жиде, говориш?

— До вас, ясновельможний пане!

— Гм... а я тільки гайдук! — мовив трисувійний прудивус, і очі в нього повеселіли.

— А я, їй-богу, думав, що це сам воєвода. Ай, ай, ай! — І жид покрутив головою й розчепірів пальці. — Ай, яка велична постава! Їй-богу, полковник, зовсім полковник! От аби ще на палець додати, то вже й полковник! Треба б пана посадити на румака, такого прудкого, як муха, та й нехай муштрує полки!

Гайдук розправив нижній сувій вусів, і очі його зовсім розвеселилися.

— Що то за народ — жовніри! — стелив далі жид. — Ох, вей'змір, що за гарний народ! Шнурочки, бляшечки... Так від них блищить, як від сонця; а кобіти, де тільки вздрять жовнірів... ай, ай! — Жид знову покрутив головою.

Гайдук закрутив рукою верхні вуса й пропустив крізь зуби щось схоже на коняче іржання.

— Прошу пана зробити послугу! — промовив жид. — Ось князь приїхав із чужого краю, хоче подивитися на козаків. Він ще зроду не бачив, що то за люди, ті козаки.

Приїзд чужоземних графів і баронів був у Польщі не вдивовижу: вони частенько зазирали з самої тільки цікавості глянути на цей майже напівазійський куток Європи: Московщину й Україну вони мали вже за Азію. І через те гайдук, уклонившись доволі низенько, вважав за потрібне декілька слів докинути й від себе.

— Я не розумію, ваша ясновельможносте, — сказав він, — чого вам забажалось дивитися на них. Це собаки, а не люди. І віра в них така, що ніхто не поважає.

— Брешеш ти, чортів сину! — гукнув Бульба. — Сам ти собака! Як ти смієш говорити, що нашу віру не поважають? То вашу еретицьку віру не поважають! — Еге-ге! — промовив гайдук, — Тепер я знаю, голубчику, хто ти: ти сам із тих, що сидять у мене. Постривай же, я покличу сюди наших.

Тарас зрозумів свою необачність, але впертість і досада не дали йому подумати про те, як би виправити помилку. На щастя, Янкель і тут потрапив підсипатися.

— Ясновельможний пане! Як же можна, щоб із графа та був козак? А якби він був козак, то де б він дістав собі таке вбрання й такий вигляд графський? — Балакай собі! — і гайдук уже роззявив був свою пащеку, щоб гукнути.

— Ваша королівська величносте! Мовчіть! Мовчіть ради Бога! — зарепетував Янкель. — Мовчіть! Ми вже вам за це заплатимо так, що ви ще ніколи й не бачили: ми дамо вам аж два золотих червінці.

— Еге! Два червінці! Що мені два червінці! Я цирюльникові даю два червінці за те, щоб він мені тільки половину бороди виголив. Сотню червінців давай, жиде! — І гайдук закрутив верхній сувій вусів. — А коли не даси сотні червінців, зараз закричу!

— І навіщо б то так багацько? — гірко промовив побілілий жид, розшморгуючи шкурятяного гамана свого; але щастя його, що в гамані більше не було і що гайдук далі сотні лічити не вмів.

— Пане, пане, ходім звідсіля швидше! Ви самі бачите, який тут народ негарний! — забелькотав Янкель, помітивши, що гайдук перебирає на долоні червінці, немов жалкуючи, що мало заправив.

— Що ж ти, бісів гайдуче, — сказав Бульба, — гроші взяв, а показувати й не думаєш? Ні, ти повинен тепер показати. Коли вже взяв гроші, то не маєш права відмовити!

— Геть, геть до біса! А то я зараз дам знати і вас тут...

Швидше ноги на плечі, кажу вам!

— Пане! Ходім, їй-богу ходім! Цур їм! Хай їм присниться таке, що тільки плюнути треба! — кричав бідолашний Янкель.

Бульба помалу, понуривши голову, повернувся й пішов назад. Янкель, якого гриз жаль за марно потраченими червінцями, все докоряв йому:

— Ну й нащо б то було його чіпати? Хай би собі лаявся, собака! То вже такий народ, що не може не лаятись! Ох, вей'змір, яке щастя Бог людям дає! Сотня червінців тільки за те, що нас прогнав! А нашому братові як: йому й пейси обірвуть, і з пики зроблять таке, що потім і глянути бридко, — і ніхто не дасть сотні червінців. Ох, Боже мій! Боже милосердний!

Але невдача ця тяжче вплинула на Бульбу; вона виявлялася страхітливим полум'ям у його очах.

— Ходім! — сказав він раптом, немовби стрепенувшись. — Ходім на майдан. Я хочу подивитися, як його катуватимуть.

— Ой, пане! Нащо ходити? Ми ж однаково тим уже не поможемо.

— Ходім! — уперто промовив Бульба, і жид, як нянька, зітхаючи, поплентався за ним.

Майдан, де мала відбутися кара, не важко було знайти: люд валом сунув туди з усіх кінців. За тодішніх лютих часів це було одне з найцікавіших видовищ не тільки для простолюду, а й для шляхетного панства. Багато старих найпобожніших жінок, сила молодих панночок і пань, найбоязкіших, яким потім цілу ніч увижалися закривавлені трупи, які кричали спросоння так, як може тільки п'яний гусарин кричати, — не пропускали, проте, нагоди задовольнити цікавість.

— Ох, які муки! — кричали декотрі в істеричній пропасниці, заплjučували очі й одвертались і все ж таки вистоявали досить довго. Інший і рота роззявить, і руки простягне вперед, ладен вискочити всім на голови, щоб звідтіля краще роздивитися. З юрби вузьких, невеличких і звичайних голів висовував свою товсту пику різник, що спостерігав за всією справою оком знавця і перемовлявся короткими словами зі зброярем, якого звав кумом через те тільки, що в свято напивалися з ним в одному шинку. Інші розмовляли палко, ще інші навіть бились об заклад; але більшість було таких, що на весь світ Божий і на все, що в ньому твориться, дивляться, колупаючи пальцем у носі.

Спереду, біля самих прудивусів, що складали міську гвардію, стояв у військовій одежі молодий шляхтич чи, може, тільки схожий на шляхтича, який надяг на себе геть усе, що мав, так що в нього вдома залилася тільки подерта сорочка та старі чоботи. Два ланцюжки, один поверх другого, висіли в нього на шиї з якимсь дукачем. Він стояв із коханкою своєю Юзею і все озирався, щоб хто-небудь не забруднив її шовкового вбрання. Він їй пояснив геть усе так, що вже нічого не можна було додати.

— Оце, серденько Юзю, — почав він, — весь цей люд, що ви тут бачите, прийшов, щоб подивитися, як каратимуть на смерть злочинців. А он той, серденько, що, як ви бачите, держить сокиру й інші причандали, — то кат, і він буде їх карати. І як почне їх колесувати та інших тортур завдавати, то злочинець іще буде живий; а як одрубає йому голову, то він, серденько, зараз же й помре. Перше буде кричати й рухатися, ну, а як тільки одрубають йому голову, тоді вже йому не можна буде ні кричати, ні їсти, ні пити, — це через те, серденько, що в нього вже не буде більше голови.

І Юзя все це слухала з ляком і цікавістю. Дахи будинків були всіяні людом. Із віконць на горищах визирали якісь гидкі пики з вусами й немовби очіпками на головах. На балконах під наметами сиділо магнатство.

Гарненькою ручкою панна-реготуха, сяючи, немов білий сніг на сонці, держалася за поруччя. Ясновельможні пани, добре вгодовані, дивилися поважно.

Служник у білому вбранні, з рукавами, що відкидалися назад, розносив наїдки та всякі напої. Часто чорноока панна, жартуючи, брала своєю білою ручкою тістечка або щось із садовини й кидала в народ. Юрба голодних лицарів підставляла свої шапки, і який-небудь довгий шляхтич, що витикався з-поміж усіх головою, в полинялім червонім кунтуші з почорнілими, колись золотими шнурами, перший хапав своїми довжелезними руками здобич, цілував її, притуляв до серця, а тоді клав у рот. Сокіл, що висів у золотій клітці під балконом, теж був глядачем: перехиливши набік дзьоба і піднявши лапу, він пильно роздивлявся юрбу. Ось вона враз загула, і зо всіх боків почулося:

— Ведуть, ведуть! Козаки!

Вони йшли без шапок, з довгими чубами; бороди теж у них повідростали. Вони йшли не боязко, не понуро, а навпаки — з якоюсь тихою гордістю; їхня одежа з коштовного сукна подерлась і теліпалася на них лахміттям; вони не дивилися на люд і не кланялися йому. Попереду йшов Остап.

Що відчув старий Тарас, коли побачив свого Остапа? Що було тоді в нього на серці?... Він дивився на сина з юрби і не пропустив жодного його руху. Вони підійшли вже до самого місця кари. Остап зупинився. Йому першому належало випити цю гірку чару. Він глянув на своїх, підняв руку вгору і гучно промовив:

— Дай же, Боже, щоб усі, які тут стоять еретики, не почули, нечестивці, як мучиться християнин! Щоб жоден із нас не промовив жодного слова!

Після цього він підійшов до помосту.

— Добре, синку, добре! — тихо мовив Бульба й похилив на груди свою сиву голову.

Кат зірвав з Остапа старе лахміття; йому ув'язали руки й ноги в навмисне зроблені диби і... Але не будемо полахати душі читачевої картиною пекельних мук, од яких холодне кров і сторч стає волосся. Вони були виплодом тодішніх диких, лихих часів, коли життя чоловіка складалося з самих лише кривавих вояцьких звичаїв, і він затвердів у них душею, і втратив усі людські почуття. Даремно дехто — таких було небагато — всупереч своїй добі виступав проти цих жахливих тортур. Даремно король і чимало лицарів зі світлим розумом та чулою душею казали, що така жорстока, люта кара може тільки запалити до помсти козацьку націю. Але влада короля і розумних думок була ніщо перед безладним свавіллям можновладного магнатства, яке своєю незрозумілою необачністю, браком далекоглядності, дитячим себелюбством і нікчемною пихою зробило з сейму сміховище, а не уряд.

Остап терпів тортури й катування, як велетень: ні крику, ні стогону не було чути навіть тоді, коли почали перебивати йому руки й ноги, коли страшний хряскіт кісток почувся серед мертвої тиші до найдалших глядачів, коли панянки одвернули свої очі, — нічого навіть схожого на стогін не вирвалося з його уст, і не здригнулося його лице. Тарас стояв у юрбі, схиливши голову і водночас гордо піднявши свої очі, тихо, схвально промовляв:

— Добре, синку, добре!

Але як узяли його на останні смертельні муки, здалося, немовби почала підупадати його сила. І повів він навколо себе очима: Боже, все невідомі, все чужі люди!! Хоч би хто-небудь із рідних, близьких його серцеві був тут, при його смерті! Він не хотів би чути плачу та жалів слабосилої матері, чи несамовитого голосіння жінки, що рве на собі волосся і б'є руками в білі груди; хотів би він тепер побачити з твердою волею чоловіка, який мудрим своїм словом підбадьорив би його й потішив перед економ. І впав він на силі й вигукнув у скруті душевній:

— Батьку! Де ти? Чи чуєш ти мене?

— Чую! — залунало серед мертвої тиші, і весь мільйон народу разом здригнувся.

Частина кінних жовнірів кинулася пильно оглядати юрбу.

Янкель побілів, як смерть, і коли жовніри трохи од'їхали від нього, він з острахом озирнувся назад, щоб глянути на Тараса; але Тараса вже коло нього не було: і слід його немов вода змила.

XII

Знайшовся слід Тарасів. Сто двадцять тисяч козацького війська з'явилося на межах України. Це вже була не якась там мала частина чи загін, що ходив на здобич або навздогін за татарами. Ні, це повстала вся нація, бо не вистачило вже терпцю в народі, — повстала, щоб помститися за наругу над правом своїм, за ганебне приниження звичаїв своїх, за зневагу предківської віри і святого обряду, за глум над церквами, за свавілля чужоземних панів, за гніт, за унію, за ганебне панування жидівства на християнській землі — за все, що накіпало з давніх-давен на душі і розпалювало сувору зненависть козацьку. Молодий, але міцний духом гетьман Остряниця став на чолі незчисленної козацької сили. Разом із ним був старий бувалий товариш його й порадник Гуня. Вісім полковників вели дванадцятитисячні полки. Два генеральні осавули й генеральний бунчужний їхали слідом за гетьманом. Генеральний хорунжий був при головній військовій корогві, і ще багато інших корогів та стягів майоріли вдалині; бунчукові товариші несли бунчуки. Багато було ще всякої військової старшини: обозних, військових товаришів, полкових писарів, а з ними пішого й кінного війська; майже стільки, скільки було реєстрових козаків, набралось й охочекомонних та вільних. Звідусіль піднялося козацтво: від Чигирина, від Переяслава, від Батурина, від Глухова, од пониззя Дніпра й од усіх верхів його та островів. Безліч коней та незліченні валки возів сунули полями.

І поміж тими козаками, поміж тими всіма полками най-виборніший був один полк, і вів його Тарас Бульба. Все давало йому перевагу над іншими: і його літа, і бувалість, і вміння керувати своїм військом, і величезна ненависть до ворога. Навіть самим козакам здавалась аж завеликою його нещадна лютість і жорстокість. Тільки вогонь та шибеницю призначала його сива голова, і слово його на військовій раді дихало самим тільки знищенням.

Не варто описувати ні всіх боїв, де показали себе козаки, ні всього, що трапилось під час цієї війни: все те записано на сторінках літопису. Відомо, яка буває війна в нашій землі, коли вона підіймається за святу віру: нема дужчої сили, як віра. Грізна вона і нездоланна, як нерукотворна скеля серед бурхливого, вічно мінливого моря. З самої середини морського дна здіймає вона до неба непробивні свої стіни, вся збудована з суцільного каменю. Звідусіль її видно, і дивиться вона просто у вічі хвилям, що котяться повз неї. І горе кораблеві, що ненароком наскочить на неї! На тріски розлітається його недолуга снасть, тоне й трошиться на гамуз усе, що є на ньому, й повітря здригається від жалібного крику тих, що йдуть на дно.

На літописних сторінках посписувано докладно, як утікали польські загони з визволених міст, як поперевишувано немилосердних жидів-орендарів; який недолугий був коронний гетьман Микола Потоцький зі своєю незчисленною армією супроти цієї незборимої сили; як, розбитий, гнаний, перетопив він у невеликій річці найкращу частину війська свого, як облягли його в невеличкім містечку Попоннім грізні козацькі полки і як у великій скруті польський гетьман заприсягнувся, що король і уряд вволють волю козаків і повернуть їм усі колишні права й привілеї.

Але не такі були козаки, щоб піддатися на те: знали вони вже, що таке польська присяга. І Потоцький не гарцював би вже на своєму шеститисячному армамакові, чаруючи очі вельможних панночок і викликаючи заздрість шляхетних панів, не величався б на сеймах, влаштовуючи розкішні бенкети сенаторам, якби не врятувало його православне духовенство, що було в містечку. Коли вийшли назустріч усі попи в ясно-золотих ризах, з образами й хрестами, а попереду сам архиєрей з хрестом у руці і в пастирській митрі, всі козаки поставали навколішки й поскидали шапки. Ні на кого б вони на той час не зважили, навіть на самого короля; але стати проти своєї церкви християнської не посміли й зважили на духівництво. Згодився гетьман разом із полковниками відпустити Потоцького, взявши з нього святу присягу дати волю всім християнським церквам, забути давню ворожнечу й ніякої кривди козацькому війську не чинити.

Один тільки полковник не згодився на такий мир. Той полковник був Тарас. Вирвав він пасмо волосся зі своєї голови й гукнув:

— Гей, гетьмане й полковники! Не робіть такої бабської угоди! Не вірте ляхам: продадуть, псяху!

Коли ж військовий писар приніс писані умови й гетьман підписався під ними власною рукою, Тарас зняв із себе ширий булат, догору турецьку шаблю з найкращої криці, переломив її надвоє, як тріску, і, кинувши врізнобіч далеко від себе обидва кінці, промовив:

— Прощайте ж! Як двом кінцям цієї шаблі не з'єднатися в одно й не скластися в цілу шаблю, так і нам, панове товариство, не бачитися більше на цьому світі. Тільки не забудьте мого прощального слова (тут голос його ще погучнішав, піднявся вище, набрав надзвичайної сили — і збентежилися всі од його пророчих слів): перед смертною годиною своєю ви згадаєте мене! Думаєте — купили спокій і згоду; думаєте — панувати вам? Не те у вас буде панування: здеруть із твоєї голови, гетьмане, шкуру, наб'ють її гречаною половою й показуватимуть по всіх ярмарках! І ви, панове, своїх голів не врятуєте! Згинете в гнилих льохах, замуrowані в кам'яні мури, коли вас раніш, як баранів, не зварять у казанах живими!

— А ви, хлопці? — звернувся він до своїх козаків. — Хто з вас хоче вмерти своєю смертю, не по-баб'ячому в запічку або на лежанці, не п'яним під тином біля шинку, як те стерво, а чесною козацькою смертю, усім на одній постелі, як молодий з молодого? Чи, може, хочете вернутися додому та поробитися недовірками, та возити на своїй спині польських ксьондзів?

— За тобою, пане полковнику! За тобою! — загукали всі, що були в Тарасовім полку, і до них перейшло чимало й інших.

— А коли за мною, то за мною ж! — промовив Тарас, насунув глибше собі шапку на голову, грізно глянув на всіх, що zostалися, підправився на коні своїм і гукнув:

— Не дорікайте ніхто нам образливим словом! Ану, гайда, хлопці, в гості до католиків!

По цій мові вдарив він по коневі, й рушив за ним табір у сотню возів, а за ним багато кінних і піших козаків, і, обернувшись, сварився поглядом на всіх, що позоставались, і гнівний був погляд його. Ніхто не зважився їх зупинити. На очах у всього війська покидав їх полк, і довго ще обертався Тарас, і все сварився.

Смутні стояли гетьман і полковники, замислились усі й мовчали довго, немов пригнічені якимсь важким передчуттям. Не дурно пророкував Тарас: так воно все й сталося, як він казав. Незабаром після зрадливого вчинку під Кановом гетьманська голова вже стриміла на палі разом із багатьма найкращими його військовими товаришами.

А що ж Тарас? А Тарас тим часом гуляв по всій Польщі зі своїм полком, спалив вісімнадцять містечок, більш як сорок костьолів і вже доходив до Кракова. Силу перебив він усякої шляхти, пограбував найбагатші й найкращі замки; порозпечатували і порозливали козаки сторічні меди й вина, свято бережені в панських льохах; порубали й попалили коштовні сукна, одержу й начиння, що було по коморах.

— Нічого не жалійте! — тільки й примовляв Тарас. Не зважали й на чорнобривих панянок, білогрудих, яснооких дівчат: й коло самих вівтарів не могли врятуватися вони...

— Це вам, вражі ляхи, поминки по Остапові! — примовляв Тарас.

І такі поминки по Остапові справляв він у кожному селі, аж поки польський уряд не побачив, що вчинки Тарасові були щось більше, ніж звичайне розбишацтво, і тому ж таки Потоцькому доручено було з п'ятьма полками неодмінно впіймати Тараса.

Шість днів тікали козаки путівцями від ляхів; ледве витримували коні небувалу гонитву й рятували козаків. Але Потоцький цього разу впорався добре з дорученням. Він, не спочиваючи, гнався за ними й догнав їх коло Дністра, де Бульба зупинився на відпочинок, розташувавшись у зруйнованій фортеці.

Над самою кручею Дністровою стояла вона зі своїм обірваним валом та розваленими мурами. Піском та биттю цеглою засіяний був верх кручі, що кожної хвилини міг зірватися і полетіти вниз. Отут із двох боків, прилеглих до поля, і обступив його коронний гетьман Потоцький. Чотири дні бились і оборонялися козаки, відбиваючись цеглою й камінням. Але не вистачило ні запасу, ні сили, і поклав Тарас пробиватися крізь ворожі лави. І вже пробилися були козаки, і, може, ще раз вірно послужили б їм прудконогі їхні коні, коли це раптом на бігу зупинився Тарас і гукнув: — Стійте! Випала люлька з тютюном; не хочу, щоб і люлька моя дісталася вражим ляхам!

І нахилився старий отаман, і почав шукати в траві люльку з тютюном — свою вірну подругу на морі й на землі, в походах і дома. А тим часом налетіла ватага ляхів і вхопила його під могутні плечі. Струснув він усім своїм дужим тілом, але не посипалися вже, як колись, на землю, мов груші, гайдуки, що держали його.

— Ох, старість, старість! — промовив він, і заплакав старий кремезний козак. Та не старість була тому винна: сила подолала силу. Мало не тридцять гайдуків учепилося йому за руки й за ноги.

— Піймалася бісова ворона! — кричали ляхи. — Тепер треба тільки вигадати, яку б йому, собаці, найкращу честь віддати.

І присудили, з гетьманського дозволу, спалити живцем перед усім військом. Недалеко стояло голе дерево, що грим розбив йому верхів'я.

Припнули Тараса залізними ланцюгами до стовбура, цвяхом прибили йому руки і, піднявши його вище, щоб звідусіль видно було козака, почали розкладати під деревом вогонь. Але не на вогонь дивився Тарас, не про вогонь він думав, на якому мали його спалити; дивився він, бідолаха, в той бік, де відстрілювалися козаки: йому згори було видно все, як на долоні.

— Займайте, хлопці, займайте швидше, — гукав він, — гору, що за лісом: туди не підступлять вони! Але вітер не доніс його слів.

— Ой, пропадуть, пропадуть ні за понюх табаки! — промовив він гірко і глянув униз, де блищав Дністер. Радістю засяяли йому очі. Він побачив чотири човни, що кормою виглядали з-за кущів, і, зібравшись на силі, гукнув на всі груди:

— До берега, хлопці! До берега! Спускайтеся попід гору стежкою, що йде ліворуч. Коло берега стоять човни, — всі забирайте, щоб не було погоні!

Цього разу вітер дмухнув із другого боку, і все почули козаки. Але за цю раду дістав він обухом по голові, і все перевернулося йому в очах. Пустили козаки коней щодуху узбічною стежкою, а вже ляхи за плечима. Бачать козаки — крутиться й гадючиться стежка й багато вбік дає вигинів. — Гей, панове товариство! Пан чи пропав! — сказали вони всі разом, на мить зупинилися, підняли нагайки, свиснули — і татарські коні їхні, відірвавшись від землі і розпростершись у повітрі, як змії, перелетіли через провалля й шубовсьнули просто в Дністер. Двоє тільки не досягли до ріки, грянули з високості на каміння і пропали там навіки з кіньми, не встигнувши навіть голос подати. А козаки вже пливли з кіньми річкою й одв'язували човни. Зупинилися ляхи над проваллям, дивуючися нечуваній козацькій сміливості, і думали: скакати їм чи ні. Один молодий полковник, живої, гарячої крові, рідний брат красуні-польки, що причарувала бідолоашного Андрія, не роздумуючи, кинувся згарячу за козаками. Перевернувся він тричі в повітрі з конем своїм і гримнувся просто на гострі скелі. На шмаття подерло його гостре каміння, і пропав він на дні провалля, мозком і кров'ю оббризкавши кущі, що росли по нерівних стінах прірви. Коли отямився Тарас Бульба після обуха й глянув на Дністер, козаки вже були на човнах і гребли веслами; кулі сипалися на них зверху, але не досягали. І засвітилися радістю очі у старого отамана. — Прощайте, товариство! — гукав він їм згори. — Згадуйте мене і на ту весну знову сюди прибувайте та гарненько погуляйте!.. А що, взяли, чортові ляхи? Думаєте, є що-небудь на світі, чого б злякався козак!.. А вже вогонь піднявся вгору і лизав його ноги, обіймаючи потроху все дерево... Та хіба знайдуться у світі такі вогні й муки, така сила, що перемогла б козацьку силу?.. Не мала річка Дністер, а як пожене вітер з моря, то хвиля сягає до самого місяця! Козаки хутко пливли вузькими двостеренними човнами, гребли в лад веслами, обережно минали зелені острови, полохаючи птаство, і розмовляли про свого отамана.

1835, 1842

Примітки:

[1] Della notte — нічного (італ.). Нічний — прізвисько, що дали італійці нідерландському художникові Герриту (ван Герарду) Гонтгорсту (1590-1656), своєрідним картинам якого притаманний різкий контраст світла й тіні.